

היחס להגהת ספרים לאחר המצאת הדפוס

א. איסור השהיית ספר שאינו מוגה לאחר המצאת הדפוס

בפרק שני סעיף ח, ראינו שרוב האחרונים סבורים שאיסור השהיית ספר שאינו מוגה, אינו מחייב את בעל הספר לבדוק את הספר שברשותו ולראות אם יש בו טעויות. רק כאשר נמצאו טעויות בספר, ובכך נחשב הספר מעתה ואילך לספר שאינו מוגה, מתחייב בעל הספר לבדוק אם אין בספר טעויות נוספות, ולוודא בכך שלא יעבור על איסור השהיית ספר שאינו מוגה. אבל כל זמן שלא נמצאו בספר טעויות, לא חלה חובה על המחזיק בו לבדוק, והוא יכול לצאת מנקודת הנחה שהספר שברשותו הוא ספר מוגה. רק ר' יונה לנדסופר פסק שאדם חייב לבדוק את הספר שברשותו ולראות שאין בו טעויות, ואם לא עשה כן הריהו עובר על איסור השהיית ספר שאינו מוגה. מחלוקת זו קיימת בתקופת כתבי היד. ברם בתקופת הדפוס גם ר' יונה סבור שאין בעל הספר צריך לבדוק את הספר. אלו דבריו בספרו בני יונה:¹

ואף גם בש"ס ופירושו מספרי הפוסקים [יש להגיה] אלא בסתמן א"צ להגי"ה כיוון שנדפסו יש להן מגיהים בדפוס אבל כל שמצא בהן טעות יראה להגי"ה אותן מטעותיהן כיוון שמהן מורין הוראה בישראל. וכן שלא יגיה"ה שום ספר מסברת עצמו כי אם בראיה ברורה שיש בו טעות או טעות דמוכח ליה.²

לדבריו, חובת ההגהה לאחר המצאת הדפוס אינה חלה על הקונה. זאת משום שידוע שיש בדפוס שיבושים רבים, ומשום כך יש מגיהים מיוחדים כדי לתקנם. נמצא כי ספרי הדפוס המגיעים אלינו הם כבר לאחר הגהה, וממילא לא קיים עוד החשש של השהיית ספר שאינו מוגה. רק כאשר תימצא טעות בספר זה, יחול האיסור של השהיית ספר שאינו מוגה. לשיטת ר' יונה, חל אפוא שינוי בין תקופת כתבי היד לבין תקופת הדפוס, בדבר איסור השהיית ספר שאינו מוגה.

1 סי' רעט, בקיצור ארוך, פראג, תקס"ג, דף ז ע"א.

2 וכן כתב גם בפירוש הארוך שם דף כט ע"ב: "אכן בספרים שלנו הנדפסים כבר יש להם מגיהה אצל כל ספר הנדפס לכן אין בו חיוב [של הגהה] כל שלא נודע עדיין שיש בו טעות".

ב. השפעת הגהות בכתבי יד לעומת הגהות בספרי דפוס

נדון עתה בהבדל נוסף בין תקופת כתבי היד לתקופת הדפוס, אשר יש לו משמעות ביחס להגהות. בתקופה הראשונה יש חשש רב כי הגהה המוחקת את הנוסח הישן עלולה להביא לידי מצב שבו יישכח הנוסח הישן. סוף סוף כתבי היד אינם רבים, ומחיקת נוסח מסוים עלולה לגרום להכחדתו. הבה נראה לדוגמה מעשה שהיה.

ר' אליהו ן' חיים (ראנ"ח), שחי בסוף המאה השש עשרה, נשאל על קטנה שנתקדשה שלא לדעת אביה. בתשובותיו, חלק א, סימן א, הוא נזקק לדברי הרמב"ן. מכיוון שחידושי הרמב"ן לקידושין נדפסו לראשונה בשאלוניקי, שנת תקי"ט, ברור שהוא השתמש בדברי הרמב"ן בכתב יד. על יסוד דברי הרמב"ן הוא בונה סניף להיתר. והנה בסוף תשובתו, ד"ה אמר הכותב, הוא כותב:

ואחר דברי וכתבי כל אשר כתבתי, שמעה אזני קול הברה כי נמצאו חידושי הרמב"ן על מסכת קידושין, וימצא כתוב שם חשש איסור... מ"מ להרים מכשול מלפני הטועים, ושלא יאמרו הרמאים אין ת"ח בקיאין במעשה ידינו, גם אני לא אחשוך פי להודיע לבני האדם כי לא היו דברים אלו מעולם, וכותבי פלסתר ומכתבי עמל כתבו בשם הרמב"ן את אשר לא דברו הוא, ולא עלתה על לבו, כי עתה בבא אלינו הספר ראינו הלשון מזויף חידושי רמב"ן על קידושין, זיוף בספר מתוכו, וכתוב על הגרר במרמה נכרת בעיני כל רואיה, גם ספרים אחרים באו בידינו מחידושי הרמב"ן, ולא נמצא שם כתוב הלשון ההוא, באופן שהתברר ברור אמתי כי יד כותב פלסתר היתה בספר. ואין ספק כי האיש אשר נשאו לבו לעשות חונף בדברי התורה, ולשלוח יד בענין הזה גדול עונו מנשוא, ועתיד ליתן את הדין. ועם היות הדין הזה³ הסברא תחייבהו, מ"מ מצאתיו ג"כ מפורש בדברי הרמב"ן בחידושי⁴... וכתב על זה והגהת ספרים מתוך הסברא עבירה גדולה היא וראוי לנדות עליה, ומעתה נלמוד ק"ו אם המגיה מתוך הסברא, ובהיותו טובר כי אמת יהגה חכו והי'א] הגרס'א] הנכונה והאמתית אשר בעל הספר החמיר עליה הרב [=הרמב"ן] כל כך, ואמר שראוי לנדות עליה, על אחת כמה וכמה באיש אשר יעשה בזדון...

במקרה שלפנינו נמחק הנוסח הישן שבכתב היד, ועל המחק נרשם נוסח אחר. הראנ"ח הוצרך לבדוק את הנוסח הישן על פי ספרים אחרים, ורק על יסוד כן הוברר ב"בירור אמיתי", כי הספר שנכתב בו אחרת אינו אלא זיוף. האם מעשה מעין זה יכול להתרחש גם לאחר המצאת הדפוס?

דומה שאירוע מסוג זה שתיאר הראנ"ח, אינו יכול להתרחש בתקופת הדפוס.⁵ ההגהות הנרשמות בגופו של ספר נדפס, או אלו הנרשמות בגליונו, נכתבות ע"י המגיה בכתב ידו,

3 כלומר איסור הגהת ספרים.

4 חידושי הרמב"ן ב"ב קלד ע"א. ראה לעיל ראש פרק רביעי.

5 כדאי להביא כאן את המסופר בשו"ת רשד"ם, אהע"ז, סי' רכ: "עוד העתקתי הפסק שעשיתי למורי הרכ הגדול מהר"ר יוסף טאייטאצק זצ"ל שהיה או בעת ההיא בקושטנדינה, ולהיות כי בזמן ההוא

ועל כן אי אפשר לראות בהן חלק מהספר שבדפוס. ברור לכל כי הגהות אלו הן הוספות מאוחרות.

נמצא שבתקופה זו יש הבדל ניכר לעין בין ההגהות לבין הספר הנדפס, הבדל שלא היה קיים בתקופת כתבי היד. השאלה היא אם איסור ההגהה שהזכיר ר"ת קיים גם בתקופת הדפוס. לאמור, האם ניתן להסיק מכאן כי אין איסור להגיה ספר דפוס, משום שהגהות אלו אינן יכולות להשפיע על הנוסח. או שמא ניתן לטעון, כי למרות האמור, עלול להיווצר מצב שההגהות הללו ישפיעו על הנוסח. הרי ייתכן כי מישהו יגיה ספר דפוס, ועל סמך הגהותיו ידפיסו את הספר במהדורה חדשה, ונמצא שהנוסח הישן נכחד. ואף אם נטען כי הנוסח הישן יהיה מצוי במהדורת דפוס קודמת, הרי אפשר שהלומד לא ידע על קיומה, וגם יהיה, לעתים, קשה מאוד למצוא את אותה מהדורה. נמצא כי גם מהדורת דפוס מסוימת שתוקנה והוגהה, יכולה לדחות את המהדורות הקודמות ואת נוסחן, ואולי אף להשכיח, כמעט, את הנוסח הישן.

נבדוק עתה מה בפי חכמי הדורות, שחיו לאחר המצאת הדפוס, על נושא ההגהות.⁶ הדעות שיובאו עתה הן דעותיהם של חכמים שבאו בדרך אגב בכתביהם, ולא דעותיהם של חכמים שעסקו באופן מיוחד בהגהות. לדבריהם ולמעשיהם של החכמים שעסקו במיוחד בהגהות, נתייחס מאוחר יותר.

ג. דעות החכמים שאסרו להגיה

נפתח בדבריהם של החכמים הקדומים יותר, שהתייחסו לעניין ההגהות, הלוא הם חכמי המזרח שפעלו סמוך לגירוש. יש לציין, כי החכמים הללו לא הזכירו שהאיסור להגיה נובע מחמת חרם או תקנה. אפשר שהם הכירו את החרם, אבל לא מצאו לנכון לציין זאת. אפשרות אחרת היא שכתבו כן מצד הסברה בלבד, וכמו שמצאנו כן אצל כמה ראשונים

עדין לא נדפסו תשובות הרשב"א ז"ל ואני מצאתי אותם בכתובת יד במדרש [היינו: בבית המדרש של – יש"ש] כמה"ר ארון שמואל בנבנשת ז"ל, כשראה אותם מורי בפסקי כתב אלי שאחזור ואעתיק אותם מן הספר ואתתום עדים עליהם ואשלחם אליו". לפנינו נוהג מקובל בתקופת כתבי היד. היינו, אין לסמוך על תשובה הלכתית ללא אישור מוסמך שאכן כך נכתב בה, ויש הרבה ראיות למנהג זה. לפיכך ביקש ר"י טאייטאצק מתלמידו כי יחתים עדים על כתב היד, כדי שלא יבוא מישהו ויטען כי התשובה מזויפת. אפשר שהרשד"ם עצמו היה אחד מהם. לא הבאתי מקרה זה אלא להראות שאף שאנו נמצאים כבר בתקופת הדפוס, הרי כל עוד שתשובות הרשב"א לא נדפסו, דינן כדון כתב יד.

6 בנושא זה כתב רח"ח מדיני בספרו שדי חמד, אסיפת דינים, מערכת ה' אות א', וציין לרוב הספרות הרבנית. כמו כן נכתב בזה בכתב העת הרבני שערי ציון, חוברת א (תרפ"א), עמ' טז–יז, וחוברת ב, עמ' יג–יד, ע"י חכם המכתנה: יצחקי (אולי הוא המו"ל: הרב אהרן יצחק זסלנסקי). שם נאמר כי יבוא המשך למאמר, אבל לא מצאתיו. מקורות רבים אסף ר' אהרן מגיד, בית אהרן, ניו יורק, תשל"ל, חלק ששי, ערך אימא כך וכך, עמ' קעא–קעב. בספר זה נמצא חומר רב בהרבה עניינים, אלא שהמחבר לא כתבם כערך בפני עצמו, אלא סיפחם לערכים שונים, דוגמת הנושא שלפנינו, וחבל שנהג כן, כי קשה מאוד למוצאם, או לשער היכן ידון בהם, ואף המפתח בסוף הספר אינו מקל על המעיין בזה. כן נגע בזה מעט ר"י כהנא, מחקרים בספרות השו"ת, ירושלים, תשל"ג, עמ' 301–302.

שהוזכרו בראש פרק רביעי. ברם חכמי האשכנזים, רובם ככולם, החל ברמ"א, הזכירו בדבריהם כי האיסור נובע מחמת חרם או תקנה.

ר' יוסף פאסי (המאוחר), מחכמי טורקיה סמוך לתקופת הגירוש, כתב: "גם לא מלאני לבי להגיה הספרים".⁷ כעין זה כתב גם הרדב"ז, מחכמי מצרים שחי סמוך לאותה העת: "אם היה בי כח להגיה הייתי מגיה... אבל אין לנו להגיה ספרים מדעתנו",⁸ וכן:

שאם ימצא ספר כתוב כאשר כתב המגיה⁹ נסמוך עליו וראוי להגיה הספרים כן אבל אם לא נמצא שום שינוי בגרסאות נסמוך על מה שכתבתי שלא לשבש הספרים.¹⁰

אף הרשד"ם, מחכמי טורקיה באותה העת כתב:

כי האמת הייתי חושב להגיה הלשון ולפרשו בעניין ואופן אחר וכיוון שאין בידי ספר אחר אני מניחו.¹¹

הרמ"א, מחכמי פולין, שפעל זמן קצר לאחר תקופתם, כתב בתשובותיו:

מ"מ אין נראה להגיה משום זה דבר אחד כל זמן שלא נמצאהו בספר ישן.¹²

וכעין זאת כתב בהגהותיו לשולחן ערוך, יו"ד, סימן רעט, ס"א: "ואין להגיה שום ספר על פי הסברא כי אם בראיה ברורה שיש בו טעות". ויותר מפורט כתב בחיבורו דרכי משה שם:¹³

וכתב הרד"ך בתשובות סימן טו¹⁴ בשם ר"ת דקשה להגיה הספרים ואפי' במקום שהסברא נותנת שהוקשה לסופרים ותיקנוהו עכ"ל. ואני שמעתי שיש חרם קדמונים שלא להגיה שום ספר ע"פ סברא.

שלושת החכמים האחרונים שמנינו, אף שאוסרים להגיה, הרי שהם מסכימים כי מותר להגיה כאשר יש לנו ראיה שהנוסח הישן תומך בהגהה. אולם שאר החכמים סתמו דבריהם, ולא גילו מה דעתם במקרה זה, אלא אסרו להגיה באופן כללי.

סמוך לאותו זמן כתב ר' שמואל אידלש (מהרש"א), בהקדמתו לחידושי אגודות על

הש"ס:

7 שו"ת רא"ם סימן סד. אמנם מתוך השאלה משמע כי מדובר בכתב יד ולא בספר דפוס.

8 שו"ת רדב"ז, ח"ה, סימן כו, וכעין זה כתב גם שם סימן קעג, רמט, וכן בח"ז, סימן נו.

9 הוא מהר"ם פדוואה שהגיה את נוסח משנה תורה לרמב"ם, דפוס ויניציאה, שנת שי"א (מהד" בראגאדין), ונימק את הגהותיו. הרדב"ז נשאל האם יש לסמוך על הגהות אלה.

10 ללשונות הרמב"ם, אלף תרס"ד (סימן שא).

11 שו"ת רשד"ם, אר"ח, סימן כט.

12 שו"ת רמ"א, סימן ק, אות ה. מעין זה כתב גם בסימן קכא: "ומה שכתב מעלתך להגיה... והטוב בעיניך עשה מאחר שכתבת שכך מצאת בשני מרדכי ישנים".

13 והבאנו זאת כבר לעיל בתחילת פרק רביעי, וכפלנו הדברים כי מקומם גם כאן.

14 בדפוסים לפנינו נמצא כן בבית יג, חדר א: "וכבר כתב ר"ת ז"ל בכמה מקומות קשה למחוק הספרים".

ראיתי עוד להזכיר בדבר הנוגע גם בהלכות, שיש מחכמי הדור שנראה להם מתוך קושיא ודקדוק מה, להגיה בגפ"ת [=בגמרא, פירוש רש"י, תוספות] ולשכש נוסחאות הישנות לפי דעתו, ובעל המדפיס הרואה הגהה זו חושב כי היא אמיתית ומביאה בתוך הדפוס בגמרות הנדפסים מחדש, ולפעמים המעיין היטב בהגהות אלו ימצא בהם טעות גמור ושיבוש, כאשר ידוע לי באמת בכמה מסכתות, כי בדפוסים חדשים נמצאו כמה הגהות בגפ"ת בחוסר ובגרעון שאין להם עיקר ושורש אבל הם טעות גמור למעיין בהם כל הצורך, ונוסחאות הישנות ישרות הם בלי הגהה, ויש לכל הירא וחרד על דבר ה' להתעורר בזה, ופן ישתו התלמידים הבאים מי התלמוד את מים המאררים האלה, ויש לנו למחות ולגעור בבעל המדפיס שלא ישגיח בשום הגהה שאינה ברורה ופשוטה, וגם אם יהיה נראה לו הגהה ברורה יניח נוסחא הישנה במקומה, ויעמיד הגהה מן הצד בגליון.¹⁵

שמענו מכאן, כי לדעתו יש איסור להגיה גם לאחר המצאת הדפוס, אלא אם כן כותבים את שני הנוסחים גם יחד.¹⁶ בערך באותה העת כתב ר' יואל סירקיש,¹⁷ כדברים האלה:

וראיתי דיש מגיהים... ואין נראה להגיה הספרים בכדי מטעם סברא אם לא מצא כן הנוסחא בספרים ישנים וכבר החרים ר"ת על זה.

וכעין זאת כתב ר' יששכר בער איילנבורג, שפעל באותו הזמן:¹⁸

הגיה כן בדעתו בלשון רש"י... והנה זה החכם לא שמר חוק המוסר שהוכיח ר"ת לרבינו משולם ז"ל שאין להגיה שום ספר מדעתו ורחמנא ליצלן מהאי דעתא.

באותה העת כתב ר' אהרן שמואל קיינובר:¹⁹ "ואלמלא דמסתפינא מצוואת ר"ת בספר הישר ה"א דיש ט"ס בדברי התוס".²⁰

כשני דורות מאוחר יותר, אנו שומעים את דעתו של ר' מרדכי הלוי, מחכמי מצרים:²¹

ודברי הרב פרישה ודרישה שכתב על דברי רבנו תם שהן מגומגמין ומפני זה הגיה... שארי ליה מאריה ואחר שאלת המחילה לא טוב עשה להגיה דברי ר"ת כי הוא היה

15 את דברי מהרש"א הביא הרחיד"א בברכי יוסף, יו"ד סי' רעט. ובפתחי תשובה שם, הביא כן מתשובות יד אליהו, סי' כז. אנו כתבנו את דברי יד אליהו, לעיל פרק חמישי, משום שנראה שדבריו מתאימים גם לתקופת כתבי היד.

16 וכך היו שהסבירו את דעתו של ר"ת, כפי שראינו לעיל פרק חמישי, סעיף ה, עמ' 133.

17 ב"ח, או"ח, סי' רפו, ד"ה תוהגין בספרד.

18 באר שבע, חלק באר מים חיים, סי' יג.

19 ראה עליו, לקמן פרק שנים עשר, סעיף ג, אות (ב), עמ' 402.

20 ברכת הזבח, בסוף החידושים על מנחות (הושמטו במהדורות החדשות, ונדפסו בסוף ספר הר המריה על הרמב"ם לר' מאיר יונה, ד"צ ירושלים, תשכ"ח), בתשובתו לר' יעקב פיורש הי"ד על פ"ו מתמידין ה"ו.

21 שו"ת דרכי נועם, יו"ד, סימן כח, דף מו ע"א.

מקפיד הרבה על זה כאשר כתב בספרו ספר הישר... ואלו היה רואה הרב דברי ר"ת אלו לא היה שולח ידו להגיה דבריו.

ר' יעקב ריישור, מחכמי פראג, שפעל בערך באותו הזמן, כתב:²²

ולא רציתי לשלוח יד להגיה דברי האו"ה,²³ כאשר קיבלתי מרבותי נוחי נפש שאין להגיה ולשבש שום ספר מלבי, אם לא בהסכמת חכמים הרבה, או מספרים ישנים כאשר עשה מהרש"ל בהגהותיו שנעשה בהסכמת בני הישיבה,²⁴ או מספרים ישנים, וכן מנהג כל בעל הגהות. ובעל אורח מישור... מגיה ומשבש דברי האו"ה בכמה דברים, ותפס עליו בני הרב... בשביל זה... ע"כ לא ידע מאי קאמר,²⁵ דא"כ כל תיובתא וקשיא שבש"ס, וכן התימא שבתוס' ופוסקים ירצה הרוצה להגיה, ומגיה כרצונו, ולא קשה מידי. אבל האמת יורה דרכו, דרך חכמים, כאשר קיבלתי. וזה כוונת הש"ע בי"ד סי' רעט הג"ה, וכן הוא בספר אור תורה שמגיהים הס"ת ע"פ ספרים ישנים כמו ספר עזרא... ומזה תלמד שאל תסמוך על הגהותיו ממס' נזיר מה שמגיה ע"פ סברת עצמו.

העתקתי את כל דבריו הארוכים, משום שיש ללמוד מהם שני עקרונות ביחס להגהת ספרים, שלדבריו, הוא קיבלם מרבותיו:²⁶ האחד, ניתן להגיה רק כאשר הרבה חכמים מסכימים על אותה הגהה; השני, במקום להסתמך על הרבה חכמים, ניתן להסתמך על ספרים ישנים. לדבריו, מהרש"ל,²⁷ ומגיהים אחרים שלא פירש מי הם,²⁸ נהגו להגיה על פי עקרונות אלו.

מעניינים דבריו של ר' נפתלי כץ, שפעל בערך באותו זמן:²⁹

והנה אמרתי לפרש דבריו... וכה מלעיגים על הרב המחבר בכותבו בהקדמה³⁰ תנא דבי אליהו [אליהו זוטא פ"ד] כנשתברו הלוחות נגזרה גזירה על ישראל שילמדו התורה מתוך צער ומתוך שיעבוד ומתוך טלטול [ומתוך הטירוף]... ופירש הוא ז"ל ואומר מתוך טינוף למה והלא אסור להרהר בדברי תורה במקום הטנופת... והאריך בקושיא ותירוץ עיין שם. ומחמת זה צועקים עליו בקול גדול ומחשבין אותו לטועה

22 שו"ת שבות יעקב, ח"ג, קונטרס לא הביט און ביעקב, ד"ה במנחת יעקב.

23 כוונתו לספר איסור והיתר.

24 על העיקרון שניתן להגיה רק אם יש לכך הסכמה של כמה חכמים ראה לקמן הערות 185, 192, ופרק שלושה עשר הערה 164.

25 היינו בעל אורח מישור.

26 איני יודע אם יש לראות בזה מסורת אשכנזית קדומה או חדשה.

27 על מהרש"ל ראה לקמן פרק תשיעי, עמ' 312.

28 אפשר שרמו על רא"ח שור, ראה לקמן פרק שנים עשר, סעיף ג, אות (א), עמ' 401. וראה גם דברי מהרש"א שהובאו בפרק תשיעי, עמ' 322.

29 ספר פי ישרים, הוצאת אהבת שלום, ירושלים, תשס"א, דף תפ ע"ב.

30 כוונתו לר' מרדכי הכהן בהקדמתו לחיבורו שפתי כהן על התורה.

בשביל שנודמן לו נוסחא אחרת בתנא דבי אליהו, דבנוסחאות שלנו כתוב מתוך טירוף, פוק חזי וכי בשביל שנוסחא אחרת נודמנה לו ולא רצה להגיה, יחשובו אותו לטועה ולחד עמא דארעא, והלא לא מלבו כתב כן, רק כפי הנוסחא שהיה לפניו, וכן הוא דרך החכמים הגדולים לפרש התמוה כפי האפשר, ולא להיות עמא פזיזא להיות גורעין ומוסיפין ולמחוק ולכתוב, רק ליישב ככל האפשר ככתוב בספר ולא להגיה שום דבר.

לאמור, יש למעט בהגהות ככל האפשר. אף במקום שההגהה כמעט מתבקשת מאליה, יש להשתדל לפרש את הנוסח הנמצא לפנינו. ואכן ר' נפתלי כץ עצמו, מאריך לפרש שם את אותו נוסח הנחשב כטעות, ללמדך כי אין צורך להגיה.
ר' משה חאגיז (תל"ב – ת"ק בערך) כתב:

וממילא רווחא שמעתתא דהרמב"ם ז"ל בלי הצטרפות להכנס בתגר הגה"ה שהוא דבר שהחמירו בו גדולי ישראל כמ"ש מוהראנ"ח ז"ל.³¹ לכן אע"פ שהגה"ה זו היא מחוייבת ובקל היה יכול ליפול הטעות בין המעתיקים או בין המגיהים, עכ"ז כשם שקבלתי שכר...³²

ר' שמואל אשכנזי שפעל סמוך לתקופתו, כתב:

מלבד מה שנצטרך להגיה בדברי התוספות ונצטרך לעבוד על חרם הקדמונים שכתבו הפוסקים על שם ר"ת שהחרים על זה, שלא להגיה שום ספר בלי ראייה ברורה.³³

ר' יחזקאל לנדא, מחכמי פראג, כחמישים שנה אחריו, כתב:³⁴ "ולולא חרם הקדמונים שלא לשלוח יד להגיה מסברא גם אני הייתי מוחקו מן הברייתא". ובמקום אחר³⁵ כתב דברים חריפים ביותר:

ואין דעתנו נוחה מזה, כי אם נרצה להגיה הש"ס מחמת איזה קושיא, נסתרו ונהרסו כל יסודות והדינים היוצאים מן הש"ס, ונתת תורת כל אחד ואחד בידו להגיה כפי דעתו, ותצא תורה חדשה.

והנה המעניין ביותר הוא, כי דווקא במקום זה, שבו התבטא ר' יחזקאל בחריפות כה רבה נגד הגהתו של בעל תורת חיים, מצאנו שהגהתו של בעל תורת חיים מקוימת עפ"י נוסח התלמוד בכ"י מינכן.³⁶

31 הוא מביא כאן קטע מדבריו, שהבאנו לעיל בסעיף ב.

32 שו"ת שתי הלחם, וונזיבק, תצ"ג, סי' יא.

33 שו"ת מקום שמואל, אלטונא, תצ"ח, דף ס ע"א.

34 שו"ת נודע ביהודה, אהע"ז, סימן לה.

35 מהדורא קמא, אהע"ז, סימן לב.

36 העיר על כך ר"א קפלן, דברי תלמוד, ירושלים, תשי"ח, עמ' מט.

ר' אריה ליב שפירא, ספרא ודיינא של קהילת וילנא בזמנו של הגר"א, כתב:³⁷

ואין להקשות על הירושלמי... וע"כ צריכין אנו לתרץ ושערי תירוצים לא ננעלו... וע"כ אין להגיה שום ספר מסברא כ"א [=כי אם] בראיה ברורה עי' בי"ד סי' רע"ט, וגם בראיה ברורה אל ישלח ידו להגיה תיכף אולי יישר בעיני אלקים ואדם להגיה בעניין אחר יותר מיושב ומקובל על הלב וכבר האריכו בזה גדולי המורים.

דברים חריפים כתב גם מהרש"ם, מחכמי גליציה סמוך לתקופתנו,³⁸ ואלה דבריו:

אף גם יפלא איך ערב לבדות מלבו להגיה בש"ס ורמב"ם עבור קושיה, וכבר כתב ר"ת בספר הישר שיש חרם קדמונים ע"ז, ומבואר ברא"ש פ"ג דמ"ק סי' עה דאין להמציא סברות דחוקות ולבנות יסוד אפי' להחמיר בשביל קושי' ע"ש, ומכ"ש לשבש גירסא ולחדש פי' דחוק ורחוק שלא ניתן להאמר כמ"ש ר"מ [=רום מעלתו], וא"כ אתה נותן יד לפושעים, לחדש גירסאות ולבדות מלבם כחפצם, הס כי לא להזכיר וישתקעו הדברים, ומצוה לדון הגליון הלז בשריפה.

בדורנו כתב רי"י ויינברג:³⁹

ובכלל אין להגיה ספרים על יסוד קושיות, שיש לחשוב שיבואו גדולים שדעתם רחבה ויתרצו את הקושיות. וידועה אזהרת ר"ת מלהגיה ספרים, וכמה הגהות נתברו אח"כ.

וכן כתב ר' ירוחם אשר ורהפטיג:⁴⁰

מאי דמסיק כת"ר אולי טעות סופר הוא, א"כ צריך למוחקו, לא זוהי הדרך הנכונה, אם בני הישיבות יתחילו למחוק מה שיקשה להם תורה מה תהא עליה. אדם לעמל יולד, לעמלה של תורה, ושערי התירוצים לא ננעלו.

ר' משה יונה הלוי צוויג כתב:⁴¹

וכבר הבאתי במק"א⁴² דברי גדול בראשונים הרמב"ן⁴³ בתשובותיו סי' צ"ו שכתב, כבר ידעת שרבו השיבושים והנוסחאות בירושלמי והסבה גדולה למיעוט השגחת הלומדים בו, ואין עומדים עליו רק אחד בדור. וגם המרדכי בפ"ז דשבת⁴⁴ כתב, כי

37 מסכת סופרים עם פירוש נחלת אריאל ומעון אריות וספר אריתי מורי לר' אריה ליב שפירא, מהדורה חדשה, ירושלים, תשל"ב, פ"ו ה"ד, עמ' נ, בפירוש מעון אריות.

38 תשובות מהרש"ם, ח"ו, סימן קכו.

39 שרידי אש, ח"ג, סימן עה.

40 בתשובותיו אמרי ירוחם, ירושלים, תשי"א, עמ' קע.

41 בתשובותיו אהל משה, ירושלים, תש"ך, ח"ב, סי' לג.

42 כוונתו לחלק א, סי' מ.

43 זו תשובת הרשב"א, שנדפסה בתשובות המיוחסות לרמב"ן. הבאנוה שנית, לקמן ליד הערה 136.

44 ברור שיש כאן טעות, שהרי המרדכי חי כמאתיים שנה לפני המצאת הדפוס, ולכן לא יתכן שיכתוב על

ידוע למי שרגיל בדפוס ממלאכת המסדרים הבורים שמערבין האותיות ועושין תיבות זרים ומשימין אותם בין המצרים ואצל המגיהים שולטות עינים כהות וידיים כהות, ומגיהין כך מבלתי לתקן את המעוות... ולכן אני אומר אם הראשונים כמלאכים הרהיבו בנפשם עוז לשלוח יד ולהגיה בדברי רבותינו אנן מה נענה אבתרייהו, ואם רחוקה היא – מאתנו,⁴⁵ וצריכים אנו לחוש לנח"ש [=לנידוי, חרם, שמתא] דר"ת שהחרים מי שמגיה מבלי מקור, רק על יסוד השערות פורחות באויר אשר רוח קל של הבקורת תשאם ואינם, כי דרושה לזאת ידיעה מקיפה ויסודית בשני התלמודים ומה שבא לפנייהם ואחרייהם... ולכן מה שרצה להגיה על יסוד השערה בעלמא במקום שבעה מקומות צריך להיות לדעתו שלושה מקומות, לא נהירא לי כלומר לא סבירא לי.

החכמים הללו פעלו לאחר המצאת הדפוס, ובכל זאת חיוו דעתם בצורה נמרצת נגד ההגהות, שומעים אנו כי האיסור על הגהת ספרים חל עתה כמקודם,⁴⁶ והדפוס לא שינה דבר בעניין זה.⁴⁷

חלק מהחכמים הללו גם נימקו את דבריהם. הנימוק העיקרי הוא הסכנה הגדולה הכרוכה בדבר. שהרי כל אדם שיש לו קושי מסוים בדברי התלמוד, או בספרים אחרים, יפתור אותם בקלות ע"י הגהה, ונמצא שבצורה זו אתה עוקר את התלמוד. אף שהחכמים הללו פעלו לאחר המצאת הדפוס, כאשר כמות הספרים הנדפסים היא רבה מאוד בהשוואה לכתבי יד, וגם יש קושי רב שהגהה של חכם המגיה ספר שברשותו תחדור לספרים אחרים, בכל זאת חששו החכמים ולא התירו להגיה. דומה בעיני שהחכמים חששו גם שייווצר יחס של זלזול כלפי התלמוד. לאמור, אם ניתן רשות להגיה כאוות נפשנו, יתפרש הדבר כהודאה שנוסח התלמוד אינו קבוע ומחייב, וניתן לכל אדם לשנותו ע"י הגהות.

נימוק אחר לאיסור הגהת ספרים מצאנו בשם ר' חיים מצאנו, בעל דברי חיים:⁴⁸

גם פ"א [=פעם אחת] היה לומד אדמו"ר הקדוש מו' [=מורנו] ברוך מגארליץ [הוא בנו של ר' חיים – יש"ש] בספר הזוהר הקדוש, וספרי הזוהר האלו הי' לו מנחלת אביו הקדוש זצוק"ל וקרא אותי והראה לי שעל גליון הזוהר הי' מסומן בהציפורן

דברים הקשורים לדפוס. אבל איני יודע לתקן את הטעות.

45 רמז בזה לדברי הירושלמי פאה פ"א ה"א: "כי לא דבר רק הוא מכם (דברים לב, מז), ואם הוא רק מכם, למה שאין אתם יגיעין בו".

46 ויש עוד שכתבו כן, דוגמת ר' שמואל כהן רפאפורט (בראש דר"ך המלך על הרמב"ם, לבנו ר' דובעריש כהן רפאפורה, למברג, תרנ"ב): "ובגוף דברי כ"ת להגיה בדברי רש"י [בכורות טו ע"ב ד"ה א"ר לוי גזרון] לא הסכנתי בזה מעודי ואט שכמי תמיד לסבול לכלכל דבר כעניין בלעדי שום הגה"ה מלבי, כמצוה עלינו מפי ר"ת ז"ל שלא לשבש הספרים". ור' בצלאל הכהן, כחידושו מראה כהן, לבכורות מא ע"א: "ולולא שקשה מאוד להגיה הש"ס". ועוד חכמים שלא ציינתיים.

47 וכן דעת רח"ח מדיני, שדי חמד, אסיפת דינים, מערכת ההא, אות א, הגהת ספרים.

48 מקור חיים לר' אברהם חיים שמחה בונם מיכלזון, בילגוריא, תער"ב, סי' כא, עמ' 10.

כעין שירטוט,⁴⁹ ואח"כ הראה לי שבאותו שורה יש טעות הדפוס, ורק מרן זי"ע [=זכותו יגן עלינו, והכוונה לר"ח מצאנז] לא רצה לתקנו ע"י מחק או ע"י כתיבה בהגליון ורק שרטט בצפורנו על הגליון ולא יותר.

בסיפור זה לא נתפרש מדוע ר' חיים לא הגיה את דברי הזוהר, למרות שיש בהם טעות דפוס. טעמו של ר' חיים נתפרש בסיפור הבא:⁵⁰

פ"א נתוועדו אדמו"ר משינאווי... ואדמו"ר מגארליץ הי' עומד אצלו וסיפר לו בזה"ל [=בזה הלשון] אבינו סיפר שהי' פעם אחת לומד כתבי האר"י והי' עומד דרך שעה ושתיים על מקום אחד ולא הי' יודע הפשט, אח"כ ראה אז די שורות וואס דארפין שטיין למעלה שטייען למטה, והשורות וואס דארפין שטיין למטה למעלה [תרגום: ראה שהשורות הצריכות להיות עומדות [מודפסות] למעלה עומדות למטה, והשורות הצריכות להיות עומדות למטה עומדות למעלה] עס איזט מיר יאש איין גילעכטער אויף גיגאנגען, האב איך גיקלעהרט איך זאל דאס מתקן זיין, איזט מיר איינגיפאללען אפשר איז דאס בכוונה, מן השמים, ווער עס דארף קאננען ווירד קאננען, אין ווער עס דארף ניט קאננען זאל ניט קאננען עכל"ה [=עד כאן לשונו הטהור. תרגום: כשבת צחוק חלפה על פניו [אמר], חשבתי לתקן זאת, ואז עלה במוחי שאפשר שזה בכוונה, מן השמים, מי שצריך לדעת יידע, ומי שאינו צריך לדעת לא יידע].

על פי האמור עולה, שאיסור ההגהה אינו נובע מחמת החשש שמא הנוסח הישן הוא נוסח נכון. אדרבה, אף שידוע בוודאות שהנוסח הישן הוא נוסח מוטעה, אסור להגיהו. יש להשאיר את הנוסח הישן כפי שהוא, משום שהוא מכסה ומעלים את דברי הזוהר מאנשים שאינם הגונים. מן השמים טובבו כי יודפס⁵¹ נוסח מוטעה כדי שאנשים שאינם ראויים, לא יוכלו לעמוד כהלכה על דברי הזוהר. גם במקורות אחרים מצאנו שיש חכמים שסברו שאסור להגיה ספרי קבלה, אלא יש להשאיר בהם את הנוסח הישן.⁵²

נוכחנו לראות שר' חיים מצאנו וחכמים נוספים סבורים שאין להגיה ספרי קבלה. ברם ניתן לומר שהם סבורים כן רק ביחס לספרי קבלה, שמחמת קדושתם היתירה יש להעלימם

49 השוה עם האמור לעיל, פרק שני, עמ' 69, והערה 124.

50 מקור חיים, שם, סי' כב.

51 לקמן בסעיף ה כתבנו קצת על כח ההשגחה הבא לידי ביטוי בדפוס, וראה שם בהערה 65.

52 בספר אור מלא לר' ישראל צבי הלוי [רוטנברג] מקאסאני, ברזקלין, תשמ"ד, בהקדמה להוצאה שנייה מאת ר' מנחם ישראל בן אחי המחבר, עמ' יא, כתב: "ומבואר בספר הקדוש ויקהל משה וכן אמר לי פא"ם [=פה אל פה] הרב המקובל ריא"ז מרגליות ז"ל בשם הגה"ק מבארנאו זי"ע שהצדיקים הקדמונים שכשו בכונה הגירסות שבספר הקדוש ברית מנוחה שלא כל הודצה ליטול את השם יבא ויטול". בדומה לזה כתב ר' יעקב חיים זעליג אב"ד לובראנץ בתשובותיו ויחי יעקב, וורשא, תרס"ט, או"ח, סי' כט, דף כא ע"א: "וגם אפשר שלא דקדקו המקובלים האלה בלשון כ"כ שסמכו בזה על המעיינים שישכילו ויזהירו להבין דבריהם מעצמם, אף שלא יהי' הלשון מדוקדק כ"כ, ולית מבר בי רב שלא שמש כל צרכו שיקרב לגשת אל הקודש כלל ועיקר, או אולי ט"ס הוא וכצ"ל".

מן הציבור, ואילו ביחס לתלמוד ושאר ספרים אפשר שיסכימו שמותר להגיה.⁵³ ואכן שמענו ממקורות אחרים שר"ח מצאנו סבור כי אין צורך להגיה כלל, והלומד כהלכה יבין מעצמו כי יש לפניו טעות. וכה נאמר:⁵⁴

היה לו לרבינו [ר' חנה הלברשטאם] ספר שו"ע חו"מ ח"א, שהגיע לו בירושה מזקיניו הגאון הקדוש מצאנו זי"ע, ולא הוגהו והותקנו שם טעותי הדפוס הרבים שנפלו בו, וסיפר רבינו, שהדברי חיים היה אומר שאינו רואה צורך שיתקן השיבושים כי מי שלומד היטב לאשורו, יראה בעצמו שיש כאן טעויות, ובכן עבודת ההגהה יתירה היא.

יש לשים לב ללשונו של ר' חיים. אין הוא אומר שאסור להגיה. כל שאמר הוא שאין צורך להגיה, משום שהלומד יבין מעצמו באלו מקרים יש לפניו טעות. לאמור, ר' חיים סבור שמלאכת ההגהה היא מלאכה מיותרת.⁵⁵ הלומד כהלכה ברי לנו שיבין תוך כדי לימודו שלפניו טעות, ואין לנו צורך לתקן עבורו. ואם תאמר עלינו לתקן עבור שאר הלומדים. תשובתך, אם הם אינם יודעים לתקן זאת מעצמם, אות הוא שאין לימודם כראוי, וממילא אין אנו צריכים לתקן עבורם. דומה ששיטת ר' חיים היא שיטה יוצאת דופן, ולא מצאתי לה חבר.

ד. חכמים המתירים להגיה בתנאי שהנוסח הישן יישמר

רוב החכמים שהוזכרו לעיל חיוו דעתם שאין להגיה. ברם, הם לא נתנו דעתם למקרה שבו המגיה משאיר לפני המעיין גם את הנוסח הישן. רק מהרש"א בדבריו שהובאו לעיל, התייחס לשאלה זו, וכתב: "וגם אם יהיה נראה לו הגהה ברורה יניח נוסחא הישנה במקומה, ויעמיד הגהה מן הצד בגליון". לאמור, אין להגיה, אבל מותר לכתוב את הנוסח החדש בגליון.

53 כתב ר' יוסף דוד ויסברג בספר אוצר החיים, מנהגי רבינו הקדוש מצאנו, ירושלים, תשל"ח, סי' שפא, עמ' שמא, בהערות: "רבינו למד פעם בכתבי הארז"ל, ויגע כמה שעות על ענין אחר ולא ידע ביאורו, לבסוף הרגיש שנתחלפו השורות. ורצה רבינו לתקן, וחזר בו באומרו כי מן השמים נסכה כדי שלא יוכל להבין מי שאינו ראוי". יש לציין כי באוצר חיים, בסי' שפא עצמו, הביא את הסיפור הראשון שהבאנו, וכה כתב: "כשהיה טעות דפוס בספר לא רצה רבינו לתקנו ע"י מחק או ע"י כתיבה בגליון רק שרטט בצפרנו על הגליון ותו לא". ולא רק בסיפורו. המעשה אירע בכתבי האר"י, ולאור האמור יש לבעל דין לומר, כי רק ביחס לכתבי קבלה לא רצה ר' חיים מצאנו להגיה מהטעם האמור, ואילו בספרים אחרים אפשר שלדעתו מותר להגיה.

54 ספר דברי חנה השלם לר' חנה הלברשטאם, ח"ב, ברזקלין תש"ג, תולדות, נלקט ויצא לאור ע"י ר' יוסף נפתלי ווגשל, עמ' פח.

55 בתחילה כתבתי כי בהגהותיו לשו"ע אר"ח מצאתי רק שתי הגהות והן בסי' לב, במג"א סקכ"ד, סקמ"ט, דבר המלמד שאכן דרכו של ר' חיים היא שלא להגיה. אבל העירוני כמה חכמים כי ההגהות הללו נכתבו ע"י ר' חיים צאנזר מבראד, שחי כמאה שנה לפני ר' חיים מצאנו, ואין להחליף גברא בגברא.

אכן קדם למהרש"א בעניין זה ר' יוסף כץ, בעל שו"ת שארית יוסף. ר' יוסף הוציא לאור לראשונה את ספר האגודה, קראקא, של"א. ר' יוסף כתב בהקדמתו כי היה לפניו רק טופס אחד שעל פיו הדפיס את הספר. בטופס זה היו הרבה טעויות והוא הגיהו טרם ההדפסה. בשלושה מקומות הוא מצא טעויות חמורות ביותר, שבהן יש סתירה פנימית בגוף הספר, ולכן הוא היה חייב לשנות ממש את דברי המחבר. הוא מפרט במדויק את המקומות הללו, את הסתירות שמצא בהם, ואת הנוסח החדש שהוא קבע. אח"כ הוא ממשיך ומתאר את מעשיו:

ומכל מקום כל מקום שהגהתי... צויתי לאומני הדפוס שיעשו סימן למה שהגהתי ולמה שהוספתי שלא יתערב בגוף הספר המפואר, ועשו לסימן מובהק חצי עיגול כזה (בהתחלת דבריי וכן בסופן כזה) ולפעמים בהג"ה לבדה, וגם מוכן העניין שכתוב סימן הדף וסימן העמוד מוכן שלא מדברי המחבר הם כי אין ראוי שיתערב בספר המפואר הזה דעתי הקלושה חלילה והמעייין אם לא יכשר בעיניו לא מפי הוא חי ואולי יתרץ העניינים בפנים שונים, וגם בודאי יש איזה ספר אגודה בקצה הישוב ושם ימצא דעת המחבר מבואר. ואף כי יגורתי לגשת אל המלאכה מלאכת הקודש להגיה ספר כזה בלא ספר אחר להגיה ממנו באשר נמצא שרבינו תם כתב לאחיו רשב"ם והוכיחו על שהגיה בריית' אח' וכתב לו שהקדמונים גזרו שלא להגיה ספר אם לא מתוך ספר אחר.⁵⁶ מכל מקום תמכתי יתדותיי... וגם בעיקרן של דברים כתבתי בצדו מה שהגהתי והרואה אם לא נראה בעיניו יכול להניח דעתי...

מעין כך כתב גם ר' אפרים זלמן מרגליות:⁵⁷

וחמתי על המדפיסים... שלא כתבו הנוסחא ישנה כמות שהוא רק הדפיסו ע"פ ההגה סתם... היה להם להעמיד הנוסחא ישנה ולרשום ההגה בצידו להעיר לב המעייין, אבל לא להדפיס בסתם,⁵⁸ שמעתה אין כל בריה מרגשת אם היה כאן נוסח אחר וא"א שוב לעמוד על בורין.⁵⁹

וכן כתב גם ר' חיים אלעזר שפירא:⁶⁰

מה שמקובל מפי הראשונים שלא להיות יד מוחקת בספרים מסברא, היינו מוחקת (דייקא) לגמרי, אבל להעביר ולציין בקרי חצי לבנה וכיוצא מותר.

56 לא נתברר לי מה המקור שעמד לפני ר"י כץ. מ"מ משמע כי זו היתה טענת ר"ת כנגד רשב"ם. ראה לעיל פרק רביעי סעיף ו, אות (ד), שם כתבנו בעניין זה.

57 שו"ת בית אפרים, מהד' תנינא, אהע"ו, חלק א, ירושלים, תשל"ו, סי' א, דף ג ע"א.

58 רא"ו מרגליות התרעם על המדפיסים, ולכן ניתן לומר שלדעתו אדם פרטי יכול להגיה. גם מהרש"א יצא כנגד המדפיסים. אמנם שאר החכמים לא הדגישו בדבריהם שהם יוצאים כנגד הגהות המדפיסים, וכנראה סברו שהאיסור להגיה חל גם על הגהות פרטיות.

59 וכ"כ בהגהות בן אריה על הידושלמי ראש גיטין, ע"ש.

60 דברי תורה, חלק ו, סי' מא. הבאנו את דבריו לעיל, פרק חמישי, עמ' 135, אלא שכיוון שנראה שדבריו שייכים לחקופת הדפוס, חזרתי והבאתים כאן. אציין עוד שהסוגריים בדבריו נמצאים במקור.

אלא שיש בדבריו שינוי מה מדברי המהרש"א. לדבריו ניתן לרשום את הנוסח החדש בפנים, ואילו את הנוסח הישן ניתן לרשום בסוגריים.

בין כך ובין כך, למדנו מדברי שניהם כי יש לתת לפני הלומד את שני הנוסחים, ולא נחלקו אלא איזה נוסח יש לרשום בפנים הספר ואיזה בגליון. אף שלא הסבירו את דעתם במפורש, נראה שכך הוא פירושם של דברים. מחיקת הנוסח הישן תגרום להיעלמותו של נוסח מסוים, שאף שהוא קשה להבנה, ייתכן שיבואו חכמים מאוחרים ויכולו לקיימו ולהסבירו, ונמצא שמחקנו נוסח נכון. לפיכך שומה עלינו להשאיר את שני הנוסחים לפני הלומדים, והם ינסו ליישב כל נוסח ונוסח.

נראה לי שכך סבור גם ר' יעקב עמדין. על יסוד המשנה במסכת עדויות פ"א מ"ו: "אמר ר' יהודה א"כ למה מזכירין דברי היחיד בין המרוכים לבטלה, שאם יאמר האדם כך אני מקובל, יאמר לו כדברי איש פלוני שמעת", הוא כתב שם, בפירושו לחם שמים:

אומר אני מכאן ראייה שיש להניח הנוסחאות המוטעות (לפד"ה⁶¹) הנמצאות במשנה ובתלמוד, ואין למהר למחקם, מפני שני הטעמים שזכרו כאן⁶² (היכא דלא הוי טעות דמוכח טובא) אבל יש להעיר עליהם, ולא להסידם מן הספרים. גם יש לזה כדמות סמך, במה שראינו אפילו בתורה ובדברי הנבואה, יש קרי וכתוב (אע"פ שאינו דומה כלל, דקריין ולא כתיבין, או כתיבין ולא קריין, הל"מ נינהו [נדרים לו ע"ב] אלו ואלו דברי א-להים חיים הן, זכר לדבר מיהא איכא) גם בגמרא דפי"נ [=דפרק יש נוחלין, בבא בתרא קל סע"ב] יש ראייה גמורה.⁶³ ועיין בשלהי קונדרס בנין בית הבחירה שלנו.⁶⁴

61 הסוגריים העגולים כאן ובהמשך דבריו נמצאים במקור. לא נתבררו לי ראשי התיבות. אולי: לפי דעת הכותב.

62 היינו הטעם המוזכר במשנה זו, והטעם המוזכר במשנה שלפניה, עיין שם.

63 רחיד"א בספרו פתח עינים, עדויות פ"א מ"ו, הביא את דברי ריעב"ץ והעיר כי ראייה זו כבר הביא ר"ת בהקדמתו לספר הישר כתב יד (ספר הישר נדפס לראשונה בוויין שנת תקע"א). כוונת רחיד"א לדבר ר"ת: "ואם דבר ריק הוא ממנו הוא ריק [על פי ירושלמי פאה, ראה לעיל הערה 43] כראמר להו רבא לתלמידיה כי אתי פסק דין" [בבא בתרא שם] וכו'.

64 שם כתב כי חשיבות הנוסח הישן היא משום שאפשר שהוא נוסח נכון, "יבוא אחד ויישב הלשון ויתקן מה שהוקשה". כמו כן הראה שם שניתן ליישב את דברי הרמב"ם על פי נוסח ישן של דברי התלמוד. יש לציין לדבריו שם פ"ד ה"ט: "העד העיד האיש הוא הרב המשביר [כלומר בעל הכסף משנה] אשר על בית רבינו שהנוסחא בספר רבינו כך היתה... וכתב הרב שצריך למחוקו שהכל מיתר". לאחר שהריעב"ץ ניסה ליישב את הנוסח הזה, הוא כותב: "תזכרתי כמה גדולים דברי רבותינו ז"ל שהזהירו שלא למחוק נוסח ישן ולהגיה הספרים מן הלב, ויפה עשה רבינו בעל כ"מ שנשמר מהכשל ח"ו באזהרה זו ע"י שהביא הנוסחא הישנה אשר הוא ז"ל אמר למחוקה והיא לשון חכמה למחברים ז"ל... אולי יבוא אחד ויישב הלשון ויתקן מה שהוקשה עליו ויטול שכרו כאשר אירע כמה פעמים גם אלה לחכמים". לשונו אינה נוחה. וכי בעל כסף משנה היה יכול למחוק את הנוסח בדברי הרמב"ם? וכי על פי הוראותיו הדפיסו את הרמב"ם?

לפי הסבר זה, נראה שהחכמים האוסרים להגיה ואשר נמנו לעיל, יודו כי באם אנו משאירים את הנוסח הישן על מקומו, אין איסור להגיה. הרי סוף כל סוף אפשר שהנוסח הישן עדיף מן החדש, אלא שנעלם הדבר מידיעתנו ברגע זה.

ה. השגחה מן השמים בדפוס וחיבוטו של הנוסח הישן

היו חכמים שסברו שיש להשאיר את הנוסח הישן גם מפני טעם נוסף. הטעם הוא משום הקדושה שיש בנוסח שלפנינו. לאמור, אם נוסח זה נדפס, אות הוא מאת ההשגחה העליונה, כי יש חשיבות לנוסח זה, אף שאפשר שיש בו טעות. רמזנו כבר לעיל על עניין ההשגחה שבאה לידי ביטוי בדפוס.⁶⁵ נושא זה הוא עניין לעצמו, ולפיכך לא נאריך בזה כאן, אלא די לנו עתה בדברי הרחיד"א בעניין זה:⁶⁶

הנה אמרו בסוגיין מכדי כל מילי דעזרא נחמיה אמרינהו ונחמיה מ"ט לא אקרי ספרא על שמיה אמר ר' ירמיה בר אבא מפני... ויש לחקור דעין רואה דזה כמה מאות שנים⁶⁷ ובפרט מעת שיצא הדפוס בעולם⁶⁸ די שפר עזרא לחוד וספר נחמיה

65 ראינו דוגמה לכך לעיל, סעיף ג, ליד הערה 51, וראה גם לקמן פרק שישה עשר, סעיף ה, סוף אות (א), ליד הערה 45.

66 מראית העין, סנהדרין צג ע"ב. הרחיד"א כתב זאת כבר קודם לכן, בשינוי מסוים, גם בספרו חומת אנ"ך בתחילת נחמיה.

67 בדפוסים ראשונים של ספרי תנ"ך, כגון אלו שנדפסו בשותפינו, נפולי ופיזרו, נמצא רק ספר עזרא. החלוקה של עזרא לשניים, עזרא ונחמיה, נמצאת בספרי הדפוס של התנ"ך לראשונה החל ממהדורת בומברג, ויניציאה, רע"ז, ששם היא נדפסה בגליון. במהד' בומברג, ויניציאה, רפ"ד, היא נמצאת לראשונה כבר בכותרות הספרים, עם ההסבר לכך שכתב יעקב אדוניהו בהקדמתו: "ואין לתמוה כשימצא כתוב במסרה נמסר בשמואל ב'... וכן בד"ה ב' ובעזרא ג"כ בנחמיה, וזה כי... הכתוב בקונקורדנסיא [כוונתו למאיר נתיב לר"י נתן, ויניציאה, רפ"ג] חלק שמואל לב' חלקים... ועזרא עד דברי נחמיה בן חכליה משם ואילך קרא שמו נחמיה". ואכן יעקב אדוניהו הלך בחלוקה לפרקים ולספרים אחר מאיר נתיב, שנכתב כבר בשנים קצ"ז-ר"ה, אבל נדפס מאוחר יותר. שתי מהדורות התנ"ך של בומברג, הכניסו לראשונה חלוקה לפרקים, שאינה חלוקה יהודית אלא נוצרית, ממילא הוצרכו להכניס גם את החלוקה לספרים על פי החלוקה הנוצרית. ראה: J. S. Penkover, 'The Chapter Divisions in the 1525 Rabbinic Bible', *Vetus Testamentum*, 48:3 (1998), pp. 362-363, וראה עוד C. D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, New York, 1966, pp. 933-934 [על היותם ספר אחד בכמה כתבי יד, ראה הטבלה שם בעמ' 7]; וכן פ' פינפר, מסורת התורה והנביאים, וילנא תרס"ו, עמ' 45, 69, 72; א' ברלינר, כתבים נבחרים, חלק שני, ירושלים, תש"ט, עמ' 132-133. לפיכך בראשונים מצאנו רק את ספר עזרא, וכמו שהעיר לדוגמה, ר"ע איגר בגליון הש"ס, בסוכה יב ע"ב, על דברי רש"י שם. וכן מצינו בראשונים אחרים, ואין להאריך בזה. אגב, הטור באו"ח סוף סי' נא ציין כי פסוק מסויים הוא בספר עזרא, והפרישה שם כתב כי הוא בנחמיה. נראה שלא נעלם מהפרישה כי הראשונים, והטור בכללם, קראו גם לנחמיה בשם עזרא, אלא שהוא בא לעזור ללומד במציאת מקורו של הפסוק, ולכן הודיעו כי הוא נמצא בנחמיה.

* בעניין זה יש לציין לדברי ר"י קאפח בהערותיו לפירוש המשנה לרמב"ם, תענית פ"ד סמ"ה, הערה 26, שכתב: "בכל כ"י העתיקים של התנ"ך ספר נחמיה נקרא עזרא שני, וכן משמע בבבא בתרא יד ב".

לחוד, ולומר שהוא במקרה או בטעות לא הונח לנו, ובפרט בעניני קדושה כאלה. ואפשר במ"ש משם הרב עיר וקדיש מהר"ר ישראל סרוק ז"ל דרבן גמליאל עבר מן הנשיאות בשביל זה, אם כן בכמה זמן שלא נקרא הספר על שמו ועד אחרן הבושה והצער שסבל רבן גמליאל וכמה זמן אח"כ גם כן בזה נתקן זה הדקדוק ולכן אח"כ נקרא הספר על שמו. ומדברי הש"ס נראה דהיה ראוי דכל הספר... שיקרא ספר נחמיה, ולכן אף שנתקן הדקדוק שהיה על נחמיה אינו בדין שעתה יקרא הכל ספר נחמיה, דכבר זכה עזרא ונקרא על שמו ואינו ראוי שלא יזכר עזרא ח"ו, ולכן מן השמים עשו שיהיה הספר שני חלקים, חלק אחד יהיה נקרא עזרא מאחר שזכה כמה מאות שנים, וחלק אחר יהיה נקרא נחמיה שנתקן מה שדקדקו מן השמים עליו...

היינו, בתלמוד נאמר שבכתבי הקודש אין ספר הקרוי ספר נחמיה, אלא ספר עזרא כולל בתוכו את דברי עזרא ונחמיה.⁶⁹ ועל כך תמה הרחיד"א, הרי זה כמה מאות שנים, ובמיוחד מעת המצאת הדפוס, שיש בידנו ספר עזרא וספר נחמיה כשני ספרים נפרדים, בניגוד לאמור בתלמוד. לדעת רחיד"א אין לומר שהדבר נעשה במקרה, משום שאין מקריות בעולם, וברור שאין מקריות בענייני קדושה, וקל וחומר בענייני קדושה שבדפוס.⁷⁰ אתה

הוא חזר על כך גם בפירושו למגילה פ"ב מ"ד, וגם בפירושו למנחות פ"ג ריש מ"ג. אבל דברים אלו תמוהים. איני יודע לאיזה כתבי יד עתיקים כוונתו. עד כמה שידוע לי, וכן כתבו הספרים שצינתי לעיל, הרי בכל כתבי היד העתיקים של המקרא, שנכתבו ע"י מעתיקים בני ברית, לא מצאנו כדבר הזה. אכן נמצא כן בתרגום הלטיני של התנ"ך (וולגטה), ומעין זה גם בתרגום השבעים. הואיל ומצאנו כן במאיר נתיב, משמע כי בכתבי יד יהודיים הדבר אפשרי סביב לשנת ר' (1440). מעניין לציין כי ר' רחמים חורי הראשון, מחכמי ג'רבא, שפעל לפני כמאתים וחמשים שנה, כתב בספרו כסא רחמים על סנהדרין, נדפס לראשונה בשנת תשל"ז: "בספרינו כתוב נחמיה על שמיה, אמנם יש שקורין עזרא א' עזרא ב' ולא נקרא שמו אלא על שם עזרא". מסתבר שיש כאן השפעה מאוחרת.

68 מלשון זה עולה כי הרחיד"א לא ידע שחלוקה זו באה ליהדות רק עם המצאת הדפוס, ולכן מסתבר כי לא הכיר את הקדמת יעקב אדוניהו, שבה כתב כי הוא מחלק את עזרא, לשני ספרים, שהם: עזרא ונחמיה.

69 בתלמוד שם נאמר: "מכדי כל מילי דעזרא, נחמיה בן חכליה אמרינהו, ונחמיה בן חכליה מ"ט לא איקרי סיפרא על שמיה". רש"י הסביר: "מכדי וכו' – רוב דברים שבספר עזרא ונחמיה אמרם". ברור שצ"ל: נחמיה אמרם, וכ"ה בדפ"ר. אולי הטעות נובעת מתיקון המדפיסים שחשבו לתומם כי יש שני ספרים עזרא ונחמיה, ולא ידעו כי אצל חז"ל, היה רק ספר עזרא. אלא שקצת קשה לומר כן, הואיל ומסוגיה זו עצמה עולה שהיה רק ספר אחד. ועוד, שהרי לפי תיקון זה, לשונו של רש"י אינו נוח כלל.

70 ר"י לביא בן דוד בספרו שבט מיהודה, חלק א, ירושלים, תשס"ב, סי' כז עמ' רנו ואילך, דן בספרי עזרא ונחמיה. בין שאר דבריו הוא הביא גם את דברי הרחיד"א, ושואל עליו (עמ' רנט): "קצת צ"ע שלא מרמו שחלוקת עזרא לשני ספרים וקריאת החלק השני נחמיה נעשתה ע"י מחבלי כרמים, ויש במשמעות לשונו כאילו זו רק החלטת המדפיסים. וצ"ב אם יש להסיק מדבריו שגם כשפשטו דברים ולשונות ע"פ הכופרים והשולחים ידם בתורת משה, מותר ואף נכון להחזיק בשנייהם, כי יש תמיד טעם נכון ע"פ הסוד שגלגלו מן השמים שיקרה כן (כמובן רק כשאין זה סותר הלכה המחויבת)".

שומע מכאן עד כמה גדול כוחו של הדפוס, או של הפרסום. אם הדבר נתפרסם עד כדי כך, אין בזה טעות, אלא יש בכך אות משמים שאכן כך צריך להיות.⁷¹ אפשר שהרחי"א לא הכיר את הקדמתו של יעקב אדוניהו,⁷² ולא ידע כי החלוקה לעזרא ולנחמיה היא מעשה ידיו בהשפעת הנצרות. אבל גם אם נניח שלא ידע זאת, והוא חשב לתומו כי חלוקה זו נעשתה ע"י מדפיסים יהודים, עדיין נשאלת השאלה וכי הם יכולים לשנות מקביעה מפורשת בתלמוד. אלא על כרחנו אנו אומרים כי התוצאה היא הקובעת, לאמור, הואיל והספר התפשט בצורה זו, הרי לנו כי מן השמים הסכימו על כך.⁷³ צא וראה תופעה הדומה לזו.

כעין זאת כתב ר' ישראל דוב בער מווילדניק:⁷⁴

והמכשלה הזאת תחת ידיך ואיתא אין אדם עומד על דברי תורה אלא א"כ נכשל בהן... כי יש נשמות שפגמו מאוד ואינם יכולים להתתקן ע"פ התורה רק ע"י חסורי מחסורא שנחסר מתחלה, אז והכי קתני יש להם תיקון, ולכן אסור להגיה בספרים כי לכל טעות יש שורש כיוון שבא באותיות בהספר, ואפילו טעות דמוכח אסור למחוק כי אם ליכתוב מן הצד שזהו טעות הדפוס [כמ"ש בשם הרמב"ן יד במגיה בספרים תקצ"ן].⁷⁵

בדומה לכך כתב ר' יחזקאל שרגא הלברשטאם.⁷⁶ הטור או"ח סי' ח כתב: "והישן בטליתו בלילה אין צריך לברך עליו", ור' יחזקאל כתב שיש להגיה בטור: "אין צריך לפשטו ולברך עליו". ומוסיף ר' יחזקאל:

71 גם רמ"מ שניאורסון סבור שהיתה השגחה פרטית בעת הדפסת התלמוד לראשונה ע"י בומברג, והדבר בא לידי ביטוי אפילו במספרי העמודים, ראה: בצל החכמה, רשימות וראשי פרקים מדברי כבוד קדושת אדמו"ר מנחם מענדל שליט"א שניאורסון, קרית מלאכי, תשמ"ז, עמ' 263–264. בספרו שערי המועדים (שהוא לקט משיחותיו) על יום הכפורים, ברוקלין, תשנ"ה, עמ' קכג, כתב כן גם ביחס לחלוקת התנ"ך לפרקים, שאף שאינה ממקור יהודי, הואיל ונתפשטה בכל ישראל (היינו: כוחו של הדפוס), אפשר לדורשה. וראה לקמן הערה 87.

72 קשה עלי לבדוק באלו דפוסים של תנ"ך נדפסה ההקדמה. ידוע לי שנדפסה בתנ"ך, מקראות גדולות, ש"ת, שכ"ח, שע"ח, ובתנ"ך הנקרא קהלת משה, אמ"ד, תפ"ד. אבל אפשר שדפוס זה לא הגיע לידיו. אגב, בדפוסים שבה נדפסה ההקדמה העלימו את שמו של אדוניהו וכתבו באופן סתמי: אמר המעתיק. כאמור זה נושא בפני עצמו ואיני רוצה להאריך בו, אבל אציין כאן לעוד פרט הקשור לכך, ואף בו לא אאריך. אעתיק לפני הקורא את האמור בשו"ת שלמת חיים לרי"ח זתנפלד, מהד' ר"ח ברנשטיין, בני ברק, תשמ"ב, יו"ד סי' שסה: [שאלה], "במה דנהוג עלמא כשכורכין ספר ישעי' עם ירמי' מקרימין לישעי', ויש לציין שאינו כסדרן של נביאים בב"ב י"ד ב', שהסדר שם ירמי' יחזקא' ישעי'. תשובה, נראה משום דלא מסמני להתחיל בפורענותא". לאמור, שינוי הסדר, שאף הוא נעשה ע"י המדפיסים בעקבות הנוצרים, נתקבל בדיעבד, ולאחר מכן נמצא לו פירוש מתאים.

74 תלמיד ר' מרדכי מטשרנוביל, בספרו שארית ישראל, למברג, תרכ"ד, דרוש שביעי, מאמר רביעי, דף י ע"ב. הסוגריים נמצאים במקור.

75 עיין שם שהאריך להסביר כמה מקורות ע"י כך.

76 דברי יחזקאל על התורה ומועדים עם דברי יחזקאל החדש, ירושלים, תשט"ו, בחלק דברי יחזקאל החדש, עמ' מז.

וי"ל כי מן השמים נזדקק טעות זה כי בימיהם הי' הד' כנפות של רובא דעלמא של שאר בגדים ולא של צמר... והמ"א כתב דיש פוסקים דאין לברך רק בטלית של צמר ע"כ נפל הטעות בדברי הטור... אבל עתה שרוב... לובשים של צמר והוא כשיעור ודאי שפיר דמי לסמוך על המחבר והמ"א שפסקו בסתם לברך על מצות ציצית בכל בקר אם ישן בטליתו ובשעת לבישה להתעטף...

עניין זה מתברר ביתר שאת ע"י ר' יצחק יהודה יחיאל ספריין, האדמו"ר מקומרנא,⁷⁷ בספרו פני זקן על ירושלמי שקלים, לבוב, תרי"א. המעיין בספר נוכח לראות כי פעמים רבות נמנע המחבר מלהגיה את דברי הירושלמי, ודומה שלא מצאנו כן בשאר האחרונים שפירשו מסכת זו. נמיין אפוא את שיטתו ואת דבריו על ההגהות.⁷⁸

יש והוא מנסה ליישב את כל הגירסאות שהיו לפניו, בבחינת אלו ואלו דברי אלקים חיים. כך מצאנו: "ה"ג ר' ברכי' ור' יעקב ברה דבת יעקב בשם ר' חוניא דבקעת חורן, ויש גירסא נחוניא דברת חורן... ויש גירסא דבית חורין... ויש גירסא דברת הודן ואין לשבש שום גירסא" (ג סע"ג), או: "והפירוש הזה יפה אף נעים אף לפי הגירסא הכתוב' לפנינו כמו שבארתי דוק אחי ותשכח" (י ע"ג), וכן: "ושתי הגירסאות אמיתות דברי אלקים חיים" (טז סע"ד), "וכל הנוסחאות ישרות ואין למחוק" (יז ע"ג). ומשום כך יש שהוא מעיד על עצמו שעליו להידחק כדי ליישב את הנוסח האחר: "ויש גורסים ולא יכולתי להעמידה אם לא שנדחק לפרש" (ג סע"ד), או: "ויש גירסא... ולא נוכל ליישב הלשון אלא בדוחק" (כה ע"ד).

כאשר נבצר ממנו ליישב את כל הגירסאות, הוא מעדיף, בדרך כלל, את הגירסה הישנה כנגד גירסאות אחרות.⁷⁹ כגון: "יש גורסין תני ר' אומר ויש גורסין סתם תני הראשונ(ת)[ים] ואין בידינו להכריע אבל בכל ספרים יש(י)נים גרסינן ר' אומר והוא עיקר" (ו סע"ד). וכן: "יש נוסחא זאת בגמרא החדשה אבל מחמת שלא מצאתי נוסחא זאת בספרים יש(י)נים כבר מלתי אמורה שאין למחוק" (ח ע"ג). ועוד דוגמה: "ה"ג... והכי גריס בכל ספרי הש"ס חדשים גם ישנים, והאחרונים הגיהו זה בכה וזה בכה, וכבר כתבתי שכל דבריהם כגחלי אש... ואנו נשאל עזר מאת צור ישראל להעמיד דברי חכמים בלי מחיקה" (יג סע"ג).⁸⁰

אם האחרונים הקשו על הנוסח הישן, המחבר מנסה ליישבו אף בדוחק, ובלבד שנוסח זה יוכל להתקיים. כגון: "וכמו שפרשנו כך גרסו הרמב"ם והראב"ד... ואם שהרב בעל

77 חי בשנים תקס"ו-תרל"ד. ראה: מ' וונדר, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, חלק ג, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 1108-1100.

78 וראה לקמן פרק שלושה עשר, עמ' 464, שם כתבו שבחלק מההגהות שהזכיר כיוון להגהות הגר"א, ומפני הכבוד בדרך כלל לא פירש את שמו.

79 אין אני נכנס כרגע לשאלה כיצד קבע איזה נוסח נקרא נוסח ישן.

80 וכן: "ככאן נתלכטו הגאונים ומחקו כל אחד כפי שעולה על רוחם, ואני עני וכואב זולתי ואירא מלשלוח יד חלילה וחלילה למחוק, אם לא נמצא גירסא זאת בספרים ישנים" (כד [צ"ל: כג] סע"א).

לחם משנה הקשה עליו ולפי דרך הלח"מ צריך לגרוס... אבל לא מפני זה נמחוק בדברי הרמב"ם ובדברי הגמרא ובדברי הראב"ד" (ז ע"ג).

גם כאשר הסבר הסוגיה על פי ההגהה מסתבר מאוד, אין הוא מגיה אם אין לו אישור ממקור אחר לנוסח החדש. כגון: "ונכונים היו דברים אלו מאוד אלו היה כתוב כך בגמרא, אבל להגיה ולמחוק בשביל זה אין זה כדאי" (טז ע"ד), או: "והפירוש הזה היה יפה אף נעים אם יהיה כתוב כך באיזה תוספתא, אבל לא נמצא גירסא זאת בשום מקום, ולא נניח דברי אלקים חיים גירסת הרמב"ם והראב"ד וכל הספרים, האלקים אלו יהושע בן נון אמר' לא צייתנא ליה"⁸¹ לימחוק בדברי חכמינו המזוקקים ככסף צרוף" (כ סע"ד).⁸²

ברור אפוא כי דעתו נחרצת שאין להגיה, וכדבריו: "ואין לשבש הספרים, וראה אחי קדושת מרן הב"ח [או"ח סי' רפו]⁸³ שלא רצה להגיה בטור מפרק אחד על פרקי אבות, אף שמוכח שהיה כתוב פ"א, והיה הכוונה על פרקי אבות,⁸⁴ אעפ"כ לא רצה להגיה, אם הוא בטור כך, מכ"ש בגמרא" (כא ע"ב). או: "וכל המוחק בדברי גמרא מוחק את השם" (ל ע"א). וכן: "וראיתי בדפוס החדש הודפס... והגירסא זאת לא נמצא בכל ספרי הש"ס והמדפיסים הגיהו על פי דרך הרב ברטנורא אבל חס לשלוח יד בדברי קודש כי הרב היה מפרש כמו שפרשנו בלי הגהות ומחיקות וקורא אני על המדפיסים אין זה כי אם רוע לב, ואפשר שמצאו באיזה גליון שהגיה חכם אחד דקאי על מסכת שבת אבל לא היה כוונתו לשנות הנוסח' שלנו אלא רשם לעצמו דקאי על מסכת שבת והם קילקלו והוסיפו בגמ' כאלו הי' חומ' פרוצ'... ובין כך ובין כך חס למחוק ולהגיה" (י סע"ד, יא רע"א). ועוד בכגון אלו.⁸⁵

אבל למרות כל האמור לא נמנע האדמו"ר מקומרנא להגיה, במקום שאין דרך אחרת, וכדבריו: "אבל אין למחוק אות אחת שלא בראיה ברורה" (כג ע"ב). או: "ונוסחא שלפנינו... אי אפשר לישיבה עד יערה עלינו רוח ממרום אם לא מדוחק גדול אבל הדברי' מוכיחים שטעות נפל בספרים וטעות כזה מצוי ולכן הגהתי כדעת הגאונים ומחקתי ששה תיבות ולא יותר" (טו סע"ב). והמעייץ בפירושו ימצא פעמים רבות כי קבע את הנוסח באומרו "ה"ג" או "גרסינן" וכד'.

את פשר התנגדותו העזה להגהות אתה שומע בדבריו הבאים: "הוצרכתי להאריך להתאבק בעפר רגלי חכמים שאין בהם שפת יתר ועל כל דבור ודבור יוצא כמה הלכות

81 על פי חולין קכד סע"א, עיין שם.

82 וכן: "והפירוש הזה יפה, אבל עני כמותי וחלתי ואירא לשלוח יד בקדשים, בדברי אלקים חיים להגיה, ופירושנו יפה מאוד" (כה סע"ב).

83 הבאנו דבריו לעיל ליד הערה 17.

84 הב"ח כתב: "וראיתי שיש מגיחים משנת פרקי אבות משום דבסי' רצ"ב כתב רבינו דבספרד אומרים אותה בשחרית, ואין נראה להגיה הספרים בכדי מטעם סברא אם לא מצא כך הנוסחא בספרים ישנים, וכבר החרימ ר"ת על זה". והט"ז כתב שם: "ושמעתי מגיחים כאן במקום פרק א' פרקי אבות, היינו שהיה כתוב בראשי תיבות פ"א והיינו פרקי אבות וטעה המעתיק וכתב פרק א'".

85 כגון: "וכבר מלתי אמורה שאין לאיש כמותי שאין בו דעת ולא תבונה להגיה בספרים, ולכן הנחתי הגירסא כמות שהיא" (טו ע"ד).

ובכל אות תלוין רבוא עולמות אור זרוע לצדיק" (ו רע"ג). או: "ולמה לימחוק ונהפוך ונשבש דברי אלקים חיים אשר על כל אות תלוין אלפים ורבבות עולמן]ות והלכות וסודן]ת" (כא ע"ב). וכן: "והגירסא הזאת כתובה וחקוקה בכל הספרים ומאור עינינו הרמב"ם ז"ל גריס כך... ובין כך ובין כך אי אפשר למחוק בתורת אמת בדברי אלקים חיים כיוון שהגירסא היה כתוב כך לפני הרמב"ם בודאי גירסא זאת מקובלת ומיוסדת על אדני פז" (יד ע"ג). דומה שכאן שמענו מדבריו כי כל התלמוד כולו הוא דברי אלקים חיים, ולכן לא רק שיש להיזהר מלהגיה, אלא יש לנסות וליישב כל נוסח ונוסח הנמצא בו. אמנם הוא לא ציין בדבריו את חלקו של הדפוס בקדושת הכתוב בתלמוד, ואפשר לומר כי לדעתו איסור מחיקת הנוסח הישן נובע מעצם היותו בתלמוד, וללא קשר עם הדפוס. עם זאת אפשר שאף הוא מודה בכוחו של הדפוס, אלא שלא ציין זאת במפורש. אכן צירוף של שני הגורמים הללו, לאמור עצם היותו בתלמוד, וכן קדושתו של הדפוס, מצאנו במקור הבא. אלו דברי ר' הלל משה מעשיל געלבשטיין:⁸⁶

וסוד הדבר כי כאשר התחילו בעלי תלמוד לעיין בטעם ההלכה ושאלו מנא הני מילי, כווננו היחודים הרמוזים בתיבות מנא הני מילי כנזכר, ובכח הייחודים נתגלה להם טעם ההלכה. ופעמים נאמר בגמ' בלשון מנהגי מילי, הסוד כי תיבת מנהגי בגימ' קנ"ה... וכשאמרו מנא הני בגימ' קנ"ו... והכל בדקדוק לשון חכמים מרפא. וזה ברור למשכילים ומחזיקים באמונה יתירה. ומכאן יתבונן המשכיל ומבקש ה' האיך לתלמוד הגמ' באהבה ויראה, ולזהר מאוד שלא להגיה הגהות חדשות בגמ' ובמאמרי חז"ל כפי קוצר שכלו, כי כל דבריהם בדקדוק ובכל תיבה ובכל אות בדבריהם ז"ל יש רמזים וסודות. ואפילו הדפין שנסדרו בגמ' יש בהם סוד גדול.⁸⁷

הדברים על החשיבות הרבה של החומר המצוי בתלמוד, ולא דווקא משום כוחו של הדפוס, עולים בקנה אחד עם דברי ר' משה יחיאל הלוי אפשטיין, האדמו"ר מאוז'רוב:⁸⁸

86 בספר משכנות לאביר יעקב בחלק אור לישרים על מסכת חמדי, ירושלים, תרמ"א. במהדורת ירושלים, חשל"ב, של הספר משכנות לאביר יעקב הכולל את הספר הנ"ל, העניין נמצא בדף יא ע"ב וע"ג. קשה לציין לפי המהדורות המקוריות, כי העותקים שונים אחד מהשני. תודתי לר"י מונרשיין על מקור זה.

87 כוונתו למספרי הדפים. ראה לדוגמה בדבריו שם, אות יג: "ולמה מאמר זה בדף קל"ח כי... ועתה בנים ראו והבינו הרמוז והסוד הגדול שרמוז בזה אפי' בסדר הדף שנסדר עפ"י עצת הקב"ה סיבת כל הסיבות" וכו', וכן שם יג ע"א, אות יז: "שהוא ראש דף קל"ט, וסוד לק"ט לבית המלך הנ"ל", וכו', וכן מצאנו עוד כמה פעמים בדבריו רמזים במספרי הדפים, ובלשונות הגמ'. אצריך לכאן את האמור בספר אדמו"רי בעלז לר"י קלפהולץ, בני ברק, תשל"ב, ח"א עמ' ריט: "כ"ק מן מהר"ש אמר פעם בסעודת ל"ג בעומר, שזהו פלא שהמעשה דרבי שמעון בן יוחאי נמצא במסכת שבת בדף לג", ויש שם עוד רמזים, אלא שאין הם קשורים במספר הדף, ולכן לא העתקתיים. כדברים האלה ממש נמצא גם בספר מדות דרשב"י לריא"ז מרגליות, ירושלים, תרצ"ז, דף ח ע"ב, הערה א, בשם ר' אברהם שמחה הרב מבארניב. וראה לעיל הערה 71.

88 בספרו אש דת, חלק ה, ת"א, תשט"ו, עמ' תשצט, אות פט. וכתב זאת בקיצור גם בחלק י, ת"א, תשכ"א, עמ' סא, אות ט.

ולא רק באגדות שסידרו האמוראים גנוזים סודות התורה, כי אם אפילו בסימני הש"ס גנוזים סודות כמו שכתב השל"ה חלק תושבע"פ.⁸⁹ ועובדא ידענא ששמעתי מאמו"ר ז"ל שבהיותו אצל הרה"ק משינאווא [בנו של ר' חיים מצאנז] דבר עמו פ"א מה שכתב בעירובין י"ח [ע"א] די"ו למנוד"ה שב"ח זוני"ת וכו' סימן, שהוא סימן למאמרי ר' ירמיה בר ר' אלעזר, ושני מאמרים ממנו, כל בית וכו' מיום שחרב ביהמ"ק וכו', לא נסמנו בסימן הנ"ל, ואמר הרה"ק משינאווא זצ"ל שזה אינו השמטה רק יש בזה כוונה עמוקה ועניין גדול שאין לגלות עד שיבוא משיח צדקנו בבי"א.⁹⁰

והנה מצאנו כדברים האלה גם אצל חכמים אחרים. כך כתב ר' משה סופר:⁹¹

כי הלומד תורה לשמה יושב ומעיין בה להביאו אל אמיתתו ומותיב ומפרק, אבל הכל לאהבת התורה לברר עי"ז אמיתת ההלכה, אף סברא הנידחת באותו הפלפול יהי' אור ניצוץ בו ויש מהם ללמוד כי ה' עמהם, כמו הקושיות שהוקבעו בש"ס ונתרצו שיש בהם קדושה מ"מ,⁹² ואין דבר קטן בש"ס שאין לו מקור קדושה מקור מחצבו ואלו ואלו דא"ח [=דברי אלקים חיים].⁹³

* בדומה לכך כתב ר' צדוק הכהן מלובלין:⁹⁴

ידוע דאפי' הס"ד [=הסלקא דעתך] דגמ' וההו"א [=וההוה אמינא] הנדחה היא אמת ג"כ, מצד דדבר שאינו לא נזכר בתלמוד שהוא תורת אמת, ודבר שאינו אמת אינו תורה, ואין להזכירו בדברי תורה.⁹⁵

89 כלל לשונות סוגיות, אות ס, סימנין.

90 וראה עוד מה שהרחיב עוד בכך האדמו"ר מאור'רוב בחלק י מספרו, עמ' נח-סד.

91 דרשות חתם סופר, ירושלים, תשל"ד, חלק ג, דרוש לר"ה, דף יט ע"ב.

92 וראה בדברי ר' חיים ב"ר בצלאל, אחי המהר"ל, בספרו ספר החיים, ספר זכויות פ"ב, ירושלים, תשנ"ג, ע"י מכון שפתי צדיקים, ריש עמ' כו: "וכן כל המשא ומתן שבתלמוד אפילו אותם שאינם אליבא דהלכתא, מכל מקום חשובים הם לפי שנכלל בהם חכמות הרבה".

93 וראה שם דף כ ע"ב בהערת ר' יוסף נפתלי שטרן שציין לחידושי חתם סופר, סוף מסכת חולין, שכתב בדומה לזה: "כל הסברות והס"ד והה"א [=והסלקא דעתך וההוה אמינא] שעלה בדעתו בתחלה, לא ישובו ריקם לגמרי כי יש בהם אור ה' וכל אשר יעשה יצליח אם אומר ב' או ג' אופנים הכל אמת".

94 תקנת השבין, ירושלים, תשי"ד, פט"ו, עמ' קסב. *

95 בנושא זה ראה עוד: רי"מ היבנר, משכנות הרועים, חלק שני, לבוב, תרכ"ה, עת דודים, דף ב ע"ג, וכן בספרו שו"ת הד"ר, פרעמישלא, תרנ"ט, דף יח סע"א, אות כט; ליקוטים לפסח לבעל שפת אמת עם ליקוטי יהודה, לר' יהודה לייב אריה היינה, ירושלים, תשט"ז, סי' ג, עמ' קיז; הגדה של פסח עם פירוש ליקוטי יהודה, ירושלים, תשל"ז, עמ' מד, על הפיסקא יכול מראש חדש וכו' (בסוף הקטע צוינו עוד מקורות בנושא זה); ר' יהודה מנחם ברום, קול מבשר, בני ברק, תשנ"א, ח"ב, עמ' רכא-רכו (לקט מתלמידיו של רש"ב מפשיסחא בנושא זה); ליקוטי לר' יצחק לר' יצחק לוי שניאורסון, ברוקלין, תשמ"ה, חלק אגרות קודש, דף רסו. ר"צ הכהן בספרו דובר צדק, פיעטרקוב, תרע"א, עמ' 153, כתב בדומה לכך: "ומצינו בגמ' הרכה אמרי אינשי מאחר שנכתבו בגמ' ודאי הם ד"ת גמור".

ולפי זה אין פלא, אם מצאנו גם בדברי החכמים הללו כי אף נוסח מוטעה יש בו קדושה. שהרי כך שמענו בשם ר' חיים מוולוז'ין:⁹⁶

ובשם הגר"ח מוואלאזין אמר [בעל החפץ חיים], שצריכים לנהוג כבוד בכעה"ב אם הוא למדן, ואף אם אינו מגיע למדרגת תורה לשמה, כי אפילו בש"ס הנדפס בסדילקאוו, שלא הוגה כ"כ מטעויות ושגיאות, ג"כ צריך לנהוג בו כבוד.

אף שאין הדברים זהים, דומה שהם שואבים את כוחם מאותה גישה.

ו. חכמים המתירים להגיה ללא תנאים – עקב שיבושי הדפוס

עד עתה ראינו כי המצאת הדפוס לא שינתה את האיסור בדבר הגהת ספרים. אולם היו חכמים שסברו אחרת. לדעתם היות שהמציאות השתנתה, ממילא לא חל עתה יותר איסור הגהת ספרים. אדרבה, אולי אפשר שריבוי הטעויות בדפוס מחייב אותנו מעתה ואילך להגיה את הספרים. הבה נראה מה בפיהם של החכמים, והאם אכן הם מזכירים בדבריהם את ריבוי הטעויות.

כך מצאנו לר' חיים יאיר בכרך:⁹⁷

והרשות נתונה והיד כותבת ומגיה כראוי, ובפרט בספרים הנדפסים שלנו שהרגל טעויות נעשה להם כטבעי.

וכן מצינו לחכם איטלקי שאינו ידוע, שחי בסביבות שנת ת"ק:⁹⁸

יישר כחם בזמניהם שלא היה עדיין ולא נמצא הדפוס אך בזמננו זה שיש דפוס יישר ויישר כח המגיהים כי טעויות הרבה נופלים בכל דפוס כאשר עינינו רואות.

דברים נחרצים יותר כתב ר' ישעיה ברלין:⁹⁹

שאין זה אלא בימיהם שרובן היו מעתיקים בכתב, ומסתמא אוקמינן המעתיק על חזקתו שהשגיח הדק היטב בהעתקתו כהגון לבעלי תורה העוסקים במ"ש [=במלאכת שמים], מאשר בספרים היוצאים ממכבש הדפוס דשכיחי לקלקל כנראה וידוע לכל מי שראה מלאכת הדפוס, ונעשה ע"י ב"א [=בני אדם] הדומים וכו',¹⁰⁰

96 חפץ חיים על התורה, בעריכת ר"ש גרינימן, בני ברק, מהדורא ב, [תשי"ד?], פר' תרומה, בהערות מעשי למלך, עמ' קכח. והשווה עם ר"ד אליאך, אבי הישיבות, ח"א, ירושלים, תשנ"א, עמ' 155–156 והערה 20.

97 תשובות חות יאיר סי' יח.

98 הובאו דבריו בספר פחד יצחק לר"י לאמפרונטי, ערך כלאי בגדים.

99 הגהותיו לשולחן ערוך, אר"ח, סימן רפו. קצת תמוה כי ר"ז כהנא (לעיל הערה 6), מביא דבריו משם "פתח הדביר" ומכנהו באופן סחמי "גדול אחד" בלי לציין לשמו.

100 נראה שהתכוון לדברי התלמוד בחולין ה ע"א: בני אדם שדומים לבהמה. אלא שנקט לשון נקייה וקיצר בדבריו.

ולפעמים ע"י גוים, ורגיל על לשונם כשם שא"א לבר, ובין בר לבור קל במבטא¹⁰¹ צא ולמד מהגהות שהעמיד מהרש"ל מהר"מ ומהרש"א בחסר כמה שורות וגם ביתר, ואין צריך מודעה לגלוי, ולאלומי מילתא נהגתי בעצמי שלא למחוק שום דבר, כי אם להעמיד התיקון על צדו,¹⁰² וברור בכה"ג ליכא למיחש עד סוף כל הדורות בשום שגיאה כיוצאת, והאירה בנימוס בתשובתי¹⁰³ לגיסי הגאון מהר"י שט"ה [=ר' יוסף שטיינהארט] אב"ד מפירודא בעל זכרון יוסף ומסכים עמדי.

גם ר' ישראל משקלוב, שהיה בן אותו זמן, ועלה בסוף ימיו לא"י, כתב בהקדמתו לספרו פאת השלחן, כי נשתנו הזמנים. ואלו דבריו:

ועוד טעם נכון כי בימי הראשונים ובעלי תוס' לא היה הדפוס עדיין, והוי גמרי תורה שבע"פ פא"פ¹⁰⁴ והוי הדרי מאה וחד זמני או ארבעים זמני, והוא דמי כמאן דמנח בקופטייהו ובכסייהו, ולא הוו רבו שיבושים. אבל בזמן שנתגלה הדפוס, וכל הלימוד בספרים נדפסים, ובטלו השקדנים בגירסא למיגרס ולמיחזר הרבה, וחזינן דשכיחי שיבושים רבים דעיילי ממעשה אומנות הדפוס, שהאומנים ע"ה [=עמי הארץ] ומלבם מוסיפים לפרש התיבות הכתובים בר"ת [=בראשי תיבות] כרצונם בזדון ובשגגה,¹⁰⁵ ויש חסרונות וחילופים משורה לשורה... ודאי דא"א לפרשם בלי הגהות.¹⁰⁶

ז. גם האוסרים להגיה מגיהים

בין החכמים שמנינו לעיל ואשר יצאו נגד ההגהות, היו ר"י ריישר ור"י לנדא, ואף על פי כן מצאנום, לא אחת ולא שתיים, תומכים בהגהות באופן מעשי. לעתים הצדיקו את הגהתם, באמרם כי אין לראות הגהה מסוימת כהגהה, ונעמוד על כך בהמשך. ולעתים אף לא טרחו להצדיקה, אלא הגיהו ותו לא. נביא עתה כמה דוגמות מהגהותיהם.

- 101 כלומר, הם אומרים כשם שאי אפשר לבר בלי תבן, כך אי אפשר לדפוס בלי שגיאות. זו מליצה ידועה שהשתמשו בה המגיהים והמדפיסים פעמים רבות. אבל ר' ישעיה קורא עליהם בור במקום בר.
- 102 למעשה הוא סבור שאפשר למחוק את הנוסח הישן, ומה שכתב שלא נהג למחוק שום דבר, הוא רק "לאלומי מילתא", ולפיכך כתבתי את דבריו בסעיף זה.
- 103 לצערנו הרב, תשובותיו לא הגיעו לידינו.
- 104 היינו: פה אל פה, פנים אל פנים, או: פעם אחר פעם, וראשון עדיף.
- 105 וכן כתב גם ר' מאיר איש שלום, בפירושו מאיר עין על הספרי, וינה, תרכ"ד, מבוא פ"ב. לדבריו, תקנת רגמ"ה אינה חלה לאחר המצאת הדפוס עקב ריבוי שיבושי הדפוס. בנוסף לכך, אין אנו יודעים מה היה טיב כתב היד שאותו קבע המדפיס הראשון כבסיס למהדורתו.
- 106 דברי ר' ישראל נאמר בעיקר כדי להצדיק את הגהות הגר"א בירושלמי, ולכן הוא הוסיף שם עוד פרט בעניין זה, והוא כי הירושלמי לא היה ספר שנלמד במשך הדורות ולא דקדקו בו החכמים, וממילא נשאו בו שיבושים, וגם נפלו בו שיבושים חדשים. אבל עם כל זה ברור, כי המצאת הדפוס יש בכוחה לשנות את איסור ההגהות אפילו בתלמוד הבבלי, וגם אליבא דר' ישראל. וראה לקמן פרק שלושה עשר, סעיף ו, שם הכאנו את דברי ר' ישראל כמלואם והרחבנו מעט.

כך כתב ר"י ריישר:¹⁰⁷

בדבר זה כבר תמהו רבים וכן שלמים לפרש דברי הש"ך בזה והעלה חרס בידם
ובודאי יש איזה חסרון הניכר בדבריו... אף שזו קצת דוחק להגיה דבריו מ"מ איהו
דחיק ומוקי נפשה.

ודוגמה נוספת:¹⁰⁸

זה כמה שנים תמהתי בלשון בהג"ה בש"ע בכל הדפוסים שלפנינו כתב... ובאמת
רצוני היה להגיה בכמה אנפי ולא עלתה בידי עד שמצאתי שאהבה נפשי ותיבת
במקורה הוי"ו הוא טעות סופר וצ"ל במקרה.¹⁰⁹

וכן מצאנו שהגיה במקומות נוספים.¹¹⁰

ר"י לנדא כתב:¹¹¹

מע"ל [=מעלתו] בעצמו הרגיש בלשון דתנן שאמר שם בפסחים [דף ב ע"ב] דתנן
הנודר מן האור... הוא טעות סופר שאינה משנה בשום מקום, וכתב מע"ל שצריך
להגיה דתניא, והנה אני פשפשתי בתוספתא דנדרים ולא מצאתי שיהיה שנוי
בתוספתא. ולכן אני אומר שבודאי הוא טעות סופר ואינו לא משנה ולא ברייתא, רק
מימרא דגמרא שם בפסחים, וכן הוא הנוסחא שם, הא קמ"ל דאורן של כוכבים נמי
אור הוא נ"מ לנודר מן האור שאסור באורן של כוכבים.¹¹²

וכן מצאנו כי הגיה במקומות נוספים.¹¹³

107 בתשובותיו שבות יעקב, ח"ג, סי' צא.

108 שם, ח"ב, סי' עו.

109 ייתכן לומר שכיוון שזו הגהה מזערית של חסרון וי"ו בלבד, לא נמנע מלהגיה, וכפי שנכתוב בהמשך.
מכל מקום, לא נראה כי השווה את דבריו עם ספר אחר, אע"פ שנקט לשון "מצאתי", שהרי אמר
במפורש כי הנוסח המוטעה נמצא בכל הדפוסים.

110 ראה ח"ג, סי' ח, סוף סי' מ, סי' סה, סי' קמג (שם הגיה אפי' במקום פי', וזו באמת הגהה קטנה).

111 נודע ביהודה, מה"ת, יו"ד, סי' קמד.

112 וכן הגיה בספרו צל"ח על אתר. וראה עוד: גמרא שלמה, פסחים, מהד' הרב כשר והרב נאה, במדור
ביאור נוסחאות.

113 מה"ת, חו"מ, סי' לט, באמוד בעירובין פ ע"ב: "ל"א מצד שאני", הגיה: "ל"א מב"ד שאני". ודע כי
דברי התלמוד הללו הוגהו ע"י חכמים רבים, כגון: מסורת הש"ס, הגהות הב"ח, הגהות הגר"א, שו"ת
מאיר נתיבים סי' ח, הכרמל (בעריכת רש"י פין, מהד' חדשה), שנה ג (תור"ו) עמ' 144, 255, ושם עוד
ציונים נוספים, ועוד חיבורים. אבל מעניין הוא כי בכי"מ ובכ"י אוקספורד חסרות מלים אלו. ר"י לנדא
הגיה עוד בתשובותיו מהד' קמא, יו"ד, סי' לט, ד"ה והנה דברי, סי' נח ד"ה אבל מה, סי' עז (וואילולי
דמסתפינא מהב"י הייתי מגיה גם בדברי מהר"מ שהעתיק הגמ"י), וראה עוד סי' עט, אהע"ז סי' ו ד"ה
וכל זה, סי' נד ד"ה אבל אהובי ("תשובה זו [של הרשב"א]... מלאה טעויות וחסרונות... שראוי להגיה
בה").

ח. מספר כללים שנתנו חכמים בעניין ההיתר להגיה

ברור אפוא כי אף האוסרים להגיה סבורים כי יש מקרים שבהם ניתן להגיה. לעתים, הצדיקו החכמים את מעשיהם ונימקו מה טעם ראו להגיה. לעתים פסחו על הנימוק, וכנראה סמכו על הלומד שיבין את טעמם. נימוקים אלו הם למעשה כללים, שעל פיהם נוכל לקבוע באלו תנאים מותר להגיה.* לפיכך יש בכללים אלו חשיבות, ולכן מצאתי לנכון לאוספם כאן.

(א) טעות ודאית

כתב ר' ידידיה שלמה רפאל נורצי:¹¹⁴

והא דכתב הרמב"ן בחידושי בתרא פ' יש נוחלין שהגהת ספרים מסברא עבירה חמורה וראוי לנדות עליה, היינו בדבר שאינו טעות ברור ואפשר לקיים גירסת הספרים... אבל בדבר פשוט אדרבה חובה לתקנו כדאיתמר בשני מכתובות ספר שאינו מוגה א"ר אמי עד ל' יום מותר להשהותו לאחר ל' יום אסור להשהותו.

וכן כתב גם רמ"ע מפאנו:¹¹⁵ "וא"כ בלשון ההגהה¹¹⁶ צריך למחוק מלת אוכד ולתקן במקומה עובר, ומה שהזהירנו ר"ת ז"ל כ"כ [=כל כך] שלא להגיה וכו', פשיטא שלא נתכוון על דברים מבוארים וגלויים כאלה". ובדומה לכך כתב ר' חיים יאיר בכרך:¹¹⁷ "הן אמת דקשה מאוד להגיה ולשבש הספרים מ"מ היכא דמוכח ודאי שרי".¹¹⁸ לאמור, מותר להגיה כאשר ברור שהטעות היא אכן טעות ודאית. אלא שקביעה זו קשה היא עד מאוד. הרי כל הגהה באה מתוך שהמגיה סבור כי יש הכרח להגיה.¹¹⁹ נמצא אפוא, כי על יסוד ההיתר הזה, בטל ומבוטל כל איסור ההגהה. מאידך גיסא, אין להתעלם מן הידיעה הברורה, כי בהעתקת כ"י או בהדפסתו נופלות שגיאות. אי אפשר לאסור על תיקון הספר באופן מוחלט, שהרי בזה אנו מונעים את תיקונן של השגיאות. לכן סברו חלק מן החכמים שההכרח לא יגונה, ואין מוצא אחר אלא להתיר את התיקון במקרה ודאי, אף על פי שהדבר עלול להביא לתוצאות מרחיקות לכת.

עם זאת שמענו כדורנו התפתחות מסויימת בנידון זה בתשובתו של ר"מ פיינשטיין. הרמב"ם בהל' ס"ת פ"ז הט"ו כתב:

... וסידורן של נביאים כך הוא יהושע שופטים... וסדר הכתובים רות ותהלים ואיוב ומשלי וקהלת ושיר השירים וקנינות ודניאל ומגילה ודברי הימים.

114 בהקדמתו לספרו מנחת שי, הנקראת גדר פרץ.

115 בפירושו גדולי תרומה על ספר התרומות, שער מו, ח"ב, אות ג, מהד' ר"א גולדשמידט, ירושלים, חשמ"ח, עמ' תתנס.

116 כוונתו להגהת אשרי.

117 תשובות חות יאיר, סי' יח.

118 וכן היא דעתו של ר' יונה לנדסופר, כפי שראינו לעיל בתחילת הפרק. כדבריו סבור גם ר' אברהם הכהן, טהרת המים, ליורנו, תרל"ט, שירי טהרה, מערכת ט, אות כו.

119 וכבר הקשה כן בשדי חמד (לעיל הערה 6), והביא עוד כמה חכמים שהקשו כן.

דברי הרמב"ם תמוהים, מדוע לא הזכיר כאן את ספר עזרא.¹²⁰ ר"מ פיינשטיין נשאל על כך, והשיב:¹²¹

ברור הוא שטעות סופר מאיזה מעתיק (ובאמת בדפוס רומי משנת ר"מ איתא, עזרא,¹²² וההשמטה היא טעות המדפיסים המאוחרים)¹²³ ... ודבר כזה פשוט שרשאין לתקן בפנים שלא שייך לומר שבכוונה השמיטה הרמב"ם מאיזה טעם, רק שאנחנו אין יודעין לתרץ, דהא עזרא הסופר כתבו שהיה גדול מאד ... שלכן ברור שאיזה מעתיק טעה והחסיר תיבת עזרא. ורשאין לתקנו בפנים הרמב"ם, אך טוב לציין בגליון שתיבת עזרא נשמטה בטעות ע"י איזה מעתיק שהדפיסו ממנו.¹²⁴

נמצא כי אף שר' משה משוכנע שיש כאן טעות דפוס, ואף שמשום כך "פשוט שרשאין לתקן בפנים", בכל זאת לא נחה דעתו בתיקון זה. בכל זאת הוא סבור שיש לכתוב בגליון ולהודיע למעיין כי נתבצע כאן תיקון שבו "הכנסנו" לדברי הרמב"ם את המלה "עזרא", שכנראה נשמטה מאת המדפיסים הקודמים, או שהם הדפיסו מנוסח משובש שעמד לפניהם. דומה שדברים אלו מפליאים במקצת. לא רק שעד עתה לא שמענו דרישה מעין זו בדורות קודמים, כאשר הם תיקנו טעות ודאית. אלא שמכאן עולה דבר שאינו מובן, והוא כי עלינו לשמר את הטעויות הוודאיות של המדפיס. לכן ברי בעיני שר' משה אמר זאת רק מפני שהוא לא בדק בדפוסים קודמים, ולא היה לו אישור נוסף להגהתו, ולכן היה לו ספק כל שהוא, שמא בכל זאת יש כאן כוונה נסתרת של הרמב"ם, שהוא לא עמד עליה. זאת אנו למדים גם מתשובתו, שהוא מאריך בה כדי להוכיח שאין כאן כוונה נסתרת, אלא שאנו לא ציטטנו כאן את דבריו בשלמותם, אלא רק את תחילתם: "דהא עזרא הסופר כתבו שהיה גדול מאד".

120 השאלה היא רק על ספר עזרא (ולא עזרא ונחמיה) כי כבר כתבנו לעיל, בסעיף ה, ליד הערה 66, שעל פי המסורת התלמודית עזרא ונחמיה הם ספר אחד.

121 אגרות משה, אר"ח, ח"ה, סי' כ, אות טו.

122 יש לציין כי גם בדפוסים הבאים עד ויניציאה שנת של"ד ועד בכלל נמצא: עזרא. רק החל מדפוס אמשטרדם שנת תס"ב נשמטה מלה זו.

123 הרשום בסוגריים אינו מדברי ר' משה, אלא זו הוספה של המוציאים לאור, ולכן נרשם באותיות קטנות ובסוגריים, וכן הדפסנו כאן.

124 גם ר"י קמינצקי בחידושו על הש"ס, בספרו אמת ליעקב, ב"ב שם, כתב כי ברור שיש כאן טעות. אבל לא התייחס בדבריו כלל לשאלה אם יש לתקן בפנים אם לאו. מעניין כי שניהם לא טרחו לבדוק מה הנוסח בדפוסים ישנים. כאן יש לנו דוגמה יפה לדרכם של האחרונים בכגון זה. הנה רמ"ל זק"ש בחידושים לרמב"ם, מילי דמרדכי, ירושלים, תש"ס, כתב בסתם כי יש כאן טעות, וצריך להגיה בלשון הרמב"ם. בחידושים על הרמב"ם היוצאים ע"י צעירי חב"ד בשם הר המלך, תשמ"ח, ח"ד, נכתב כי יש כאן השמטה, ונסתייעו מדפוס קושטא, שנת רס"ט, שבו אכן כתובה המלה עזרא. ר"א גרינבלט בשו"ת רבבות אפרים, ח"ג, ניו יורק, תש"מ, אר"ח סי' צה, אות ב, השאיר זאת בקושיא, וכתב כי מצא שעמד בזה בספר תתן אמת ליעקב לרי"י פיש, ירושלים, תש"מ, חלק מטעמי יעקב, עמ' שנג, שאף הוא השאיר זאת בקושיא. הם אפילו לא העלו על דעתם שיתכן שיש כאן טעות, וברור אפוא שלא כתבו כי ראוי לבדוק מה הנוסח בספרים אחרים, אלא השאירו זאת בקושיא, ותו לא.

כל הכללים שיובאו לקמן, הם למעשה פועל יוצא של כלל זה. הואיל ומותר להגיה רק אם המגיה משוכנע שלפניו טעות ודאית, נתנו חכמי הדורות כללים נוספים, כדי ללמדנו על מקרים הקרובים להיות מקרים של טעות ודאית.¹²⁵

ניתן לומר כי המשותף לכללים שיובאו לקמן הוא, כי אם ההגהה היא "הגהה קטנה", אזי כמעט דבר ברור הוא שאין להימנע מלהגיה. אלא כפי שראינו ביחס לכלל הראשון, גם כאן אנו ניצבים בפני אותה שאלה, לאמור מהי "הגהה קטנה", והאם יש לה הגדרה מדויקת. מסתבר כי קשה לדבר כאן על הגדרה מדויקת. זהו עניין הנתון לשיקול דעתו של כל חכם וחכם. לא נותר לנו אלא לסמוך על כושר שיפוטו של הלומד והמעייין, ועל הרגשתו האישית. נמצא, כי כללי היסוד להיתר הם כללים התלויים בראש ובראשונה במעייין עצמו, והוא המחליט אם מותר לו להגיה אם לאו. להלן כמה מן הכללים שמצאתי.

(ב) שינוי הסדר

כך כתב ר"י ריישר:¹²⁶

ואף שאין זה נגד חרם הקדמונים שלא להגיה אלא מתוך הספר, כיוון שאינו מגיה כלום רק מסרס ומהפך הדברים, הפוך בה והפוך בה, ומינה לא תזוז.¹²⁷

בדומה לזה כתב גם ר"י לנדא:¹²⁸ "ובחושן המשפט נלע"ד להגיה דבר קטן לא להוסיף ולא לגרוע רק לשנות הסדר". שניהם הדגישו בדבריהם, כי התיקון הוא מזערי וכמעט שאין הוא נחשב כהגהה.

(ג) טעות קטנה

כתב ר"י לנדא:¹²⁹ "ואין צריך רק [=אלא] להגיה בדבריו ה"א במקום וי"ו". וכעין זה מצאנו לר' אי"ש קרליץ:¹³⁰ "וברוקח שהביא יש שם ט"ס קל שכתוב ברישא מ"ח וצ"ל מ"ד".

(ד) הסבר להתהוות הטעות

נראה לי כי יש להוסיף על האמור גם טעויות שהחכמים הסבירו כיצד נתהוו. דומני כי עצם ההסבר מורה כי לדעתם טעות זו היא טעות מצויה, מעין טעות קטנה, ועל כן אין חשש

125 יש לציין לדברינו בפרק שלרשה עשר, סעיף ו, הבאנו שם את דברי ר' ברוך ברודא שהצדיק את דרכו של הגר"א להגיה. ר' ברוך טען שאין בכך איסור, הואיל והגר"א הגיה רק כאשר היו לו ראיות רבות הן בנגלה והן בנסתר שהצדיקו את הגהתו. גם ביסוד דבריו עומד כמובן הנימוק של טעות ודאית. ברם דומה שנימוק זה נאמר ע"י האחרונים רק ביחס להגהות הגר"א.

126 שבות יעקב, ח"א, סי' נט.

127 דבריו מוסבים על דברי הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות פ"ג ה"ה: "בתוך זמן זה אפילו גמלתו חדש או שנים מותר לחזור ולינק עד סוף כ"ד חדש". הוא הגיה: "...חדש או שנים עד סוף כ"ד חדש מותר לחזור ולינק.

128 נודע ביהודה, מה"ת, או"ח, סי' קב.

129 נודע ביהודה, מה"ת, או"ח, סימן קכ.

130 חזון איש, טהרות, עוקצין, סימן ג, אות ז.

להגיה. כמובן שגם כאן יש דוגמאות רבות, ואסתפק רק בשתיים. כתב ר' יו"ט ליפמן הלר:¹³¹ "נ"ל כי מלת בארץ שכתב הוא ט"ס וצ"ל כאחת, וטעות כזה מצוי שהיה כתוב כאחת והחליף כ"ף כבי"ת וחי"ת ברי"ש".¹³² ובמקום אחר¹³³ כתב: "ויותר נ"ל דבפירש"י חסר... וטעות כזה מצוי שידלג הסופר התיבות הדומות זו לזו כגון הכא שדלג מתיבת לשון לתיבת לשון". ואם באנו לכתוב את כל הדוגמאות המצויות המתאימות לסעיף זה, אין אנו מספיקים.¹³⁴

(ה) ספרים המוחזקים כמוטעים

חכמי הדורות חיו דעתם, לעתים, על מצב ספרים מסוימים, ועשו זאת כדי להצדיק את הגהותיהם.

מצאנו כן כבר אצל הראשונים. כה כתב הרמב"ן, בחידושיו למגילה כא סע"ב:

הנה זהו ענין הגמ' זו עם קצת שבוש שיש בלשונם מטעות הסופרים מפני שלא הורגלו בה [במסכת סופרים] חכמים ותלמידים.¹³⁵

וכן כתב הרשב"א¹³⁶ על הירושלמי:

כבר ידעת שרבו השבושים בנוסחאות שבירושלמי. והסבה הגדולה, למיעוט השגחת הלומדים בו, ואין עומדים עליו רק אחד בדור.

131 תוספות יום טוב, עירובין פ"י מ"ח, ד"ה מטלטלין.

132 אמנם הוא לא הסביר כיצד אירעה הטעות באות האחרונה. אפשר שלדעתו הטעות בשתי האותיות הראשונות, שהיא טעות קטנה, גררה אחריה טעות באות השלישית, או שכתחילה היה כתוב בקיצור כאח', ולאחר שתי הטעויות פתרו את הקיצור כפי שפתרו.

133 שם, ברכות פ"ה מ"ה, ד"ה שהוא.

134 וראה ר' ברוך עפשטיין, מקור ברוך, וילנא, תרפ"ח, ח"ג, פכ"ו ופכ"ז, עמ' תרצג ואילך, שהביא דוגמאות רבות לטעויות קלות, אלא שרוב דבריו הם בגדר של השערה ולא טעויות מוכרחות.

135 וכן כתב רחיד"א בכסא רחמים, סופרים, ספ"ג, בחלק התוספות. וכן כתב גם רד"ו בוסקוביץ בספרו סדר משנה על הרמב"ם, ירושלים, תשכ"ו, הלכות תפילה פ"ב ה"ז: "וכידוע להרגיל במסכת סופרים שיש בה הרבה חסרים ויתורים ושבושי וטעותי הדפוס".

136 מובא בשו"ת המיוחסות לרמב"ן, סימן צו. לכאורה דעת הרשב"א עומדת בסתירה לאמור בחידושי הרמב"ן בחידושיו לכתובות (המיוחסים לרשב"א) עה ע"א: "וכך היא הגירסא בירושלמי, שלא עברנו עליהן [צ"ל עליון] קולמוסיהן של מגידי ספרים". כלומר, מצד אחד אנו אומרים שהירושלמי נשתבש מחמת מיעוט הלומדים בו. ומצד שני אנו אומרים שמחמת מיעוט הלומדים בו, הוא לא הוגה ולא שונה. יישוב לסתירה זו כתב רא"ש רוזנטל, במאמר 'עיונים בתולדות הנוסח של התלמוד הבבלי', ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים, תשנ"ב, כרך ב, עמ' 571: "ידוע לא פחות מה שכתב רבנו הרמב"ן ואף על פי שבהשקפה ראשונה דומה כאילו שתי קביעות אלה סותרות זו את זו, שתיהן אחת הן: כמה שנשתבשו ספרי הירושלמי, וכמה שנחצממעם לשונו במקומות הרבה – רק נשתבש ורק נחצממעם, נשתבש מאליו, נחצממעם מאונס, מאונס הלב; באמת מחמת מיעוט השגחת הלומדים בו. ואילו הנוסח הבבלי שונה לא פעם. שינו אותו מדעת, מרוב עיון ומרוב שינון".

גם אצל האחרונים מצאנו הערות על ספרים הנחשבים כמשובשים.¹³⁷ אחד הספרים ה"מפורסמים" בעניין זה הוא ספר תולדות אדם וחווה, וספר מישרים לר' ירוחם. כך כתב ר' חיים שבת¹³⁸: "כבר נודע שבזה הס' [פר] של ר' ירוחם שנפלו כמה טעויות וחיסור לשון".¹³⁹ וכן כתב גם הב"ח:¹⁴⁰ "וכבר למוד אותו החבור בטעויות סופרים רבו מלספור וכמ"ש גם הר"ר לוי חביב בתשובתו סי' ק"ט". וכן כתבו עוד חכמים על ספר זה.¹⁴¹

נרשום עוד כמה ספרים שחכמים העירו כי הם משובשים. ר' יואל סירקיש כתב על ספר המרדכי:¹⁴² "מיהו כבר נודע דהרבה לשונות מגומגמים נמצא בספר הזה באשר מועתק מלפנים בכמה פנים זה מאריך וזה מקצר".

ר' שבת¹⁴³ כהן כתב על ילקוט שמעוני: "דלא הוה ליה להביא מהילקוט, דידוע דספרי הילקוט מוחזקים בטעות".¹⁴³

כך כתב ר' שמואל בכרך:¹⁴⁴ "ובלא"ה ידוע הוא שפירוש נמק"י הוא מלא מט"ס שאפילו בדבור זה יש ט"ס הרבה".

ר' שלמה זלמן ערנרייך מעיר כן על ספר הראב"ן שנדפס לראשונה בפראג ש"ע.¹⁴⁵ גם בעל חזון איש העיר בחיבוריו, כמה וכמה פעמים, על ספרים משובשים. כגון: "אלא שספר בעלי הנפש הוא ספר שאינו מוגה וקשה ללמוד מלשונו, אולי ט"ס הוא". או: "ובלשון הגהות מימוניות יש הרבה ט"ס, וצ"ל כמו שכתבנו". או: "אין ספר בעל הלכות גדולות מוגה בידינו".¹⁴⁶ או: "לשון הריטב"א כפי שהוא בדפוס אינו מובן, ונראה דנפל בו טעות סופר, ככל הספר אשר הוא מלא טעויות".¹⁴⁷ ויש עוד ספרים נוספים בכגון אלו.¹⁴⁸

137 ראה לקמן פרק שנים עשר, עמ' 410, על מסכתות שנוסחן נחשב משובש.

138 שו"ת מהרח"ש, אהע"ו, שאלוניקי, תי"א, דף קנ"ג ע"ב.

139 וכפל דבריו בדף קפ"ג ע"ב: "שמצינו באותו ס' בהרבה מקומות טעויות וחיסור לשון". ושילשם בתשובותיו תורת חיים, ח"א, שאלוניקי, תע"ג, דף צ"ד ע"ד: "ואין ספק שטעות גדול נפל כאשר ראינו במקומות אחרים שנפל טעויות באותו ספר".

140 יו"ד, סי' רמ"א, סוף ד"ה ומ"ש עבר אביו.

141 רחיד"א בשם הגדולים, ערך ר' ירוחם, כתב: "וספרו מלא טעויות המעתיקים כמ"ש הרלנ"ח בתשובה סי' קט". וראה עוד מ"ש הרחיד"א בתשובותיו יוסף אומץ, סוף סי' לב, וסוף סי' פ. ועל דבריו יש להוסיף את האמור בפנים, ואת דברי הרלנ"ח (הוא הרלנ"ח שהביא הרחיד"א) גם בתשובה סי' קכא בד"ה אמנם, שו"ת תורת אמת לר' אהרן ששון, דף קע"ה רע"א. שוב ראיתי כי חלק מהמקורות שצוינו כאן, נמצאים במבוא לספר תולדות אדם וחווה, ד"צ בני ברק [תשל"ז].

142 ב"ח, או"ח, ריש סי' תרפ"ב. וראה לעיל פרק שישי, סעיף ה, אות (ג), עמ' 192, שכן כתב גם הרמ"א בתשובותיו. וכ"כ ר' ברוך ב"ר דוד בהקדמתו לספר גדולת מרדכי, האנאוה, שע"ה—שע"ו: "נספר המרדכי... עלה כולו קמשונים כוסו פניו חרולים". לקמן, פרק תשיעי, סעיף ז, אות (א), הועתקו דבריו באורך.

143 נקודות הכסף, יו"ד, ריש סי' א.

144 שו"ת חוט השני, סימן יח.

145 ראה: רש"ז ערנרייך, ספר ראב"ן, ד"צ, ניו יורק, תשי"ח, הקדמה "אבן הראשה", דף ז ע"ג. וכפל דבריו בתשובותיו, לחם שלמה, ירושלים, תשכ"ב, יו"ד, ח"ב, סימן קכב: "יש ט"ס בראב"ן... והרגיל בס' הראב"ן ימצא כן הרבה".

146 וכן כתב הרחיד"א, ברכי יוסף, או"ח, סי' תרמח, ס"א: "ואני אומר דמבה"ג אין ראייה דט"ס הוא וצ"ל

ט. כללים בדבר האיסור להגיה

(א) טעות זהה הנמצאת בכמה ספרים

עניין מיוחד שאנו רוצים עתה לדון בו הוא, מה דינה של טעות ודאית הנמצאת, באופן זהה, בשני ספרים שונים. יש להדגיש כי המדובר בשני ספרים שאין ביניהם קשר. שהרי אם ידוע שהאחד העתיק מחברו, אזי אין לפנינו שני ספרים, אלא זו טעות הנחשבת כמצויה בספר אחד בלבד. כתב הרמב"ן בחידושיו לכתובות, עג סע"ב, סד"ה יתומה:¹⁴⁹

כתב בפירש"י ז"ל וקבל אביה את גיטה, ותימה הוא שמהשיאה אין לאביה רשות בה, ומצאתי בתוספות רבותינו הצרפתים ז"ל שטעות סופר הוא, ותמיהני על הסופר הזה שאף בפרק ב"ש ביבמות כתב כן.

הרמב"ן אינו מקבל את דעת התוספות שכתבו שבפירוש רש"י יש טעות סופר, משום שגם ביבמות נמצא נוסח זה, ולא ייתכן לומר שהסופר טעה בשני מקומות. וכן כתב הרשב"א בחידושיו לברכות לא סע"ב:

והכי משמע בירושלמי פרק תפילת השחר [ברכות רפ"ד] דגרסינן התם... ונראה בודאי שיש בגירסא זו הירושלמית טעות ידי סופר במה שאמר... ומיהו עדיין צריך עיון בירושלמי שכך מצאתיו גם בתעניות פרק בשלשה פרקים [פ"ד ה"א].

וכן כתב הב"י, או"ח, סי' תקמח, ד"ה אבל מצאתי בספר יורה דעה:

והוא דוחק לומר שנפל הטעות בשני הספרים [כוונתו לטור או"ח וטור יו"ד], ועוד שרבינו ירוחם ג"כ כתב... ודוחק גדול לומר שגם בספרו נפל הטעות.

וכך כתב הרמ"א, בתשובותיו סוף סי' לח:

הנה אומר, אף כי נראה שקושיתך קושיא, מ"מ אין להגיה הספרים, שהרי בחושן המשפט סי' לט כתב הטור ג"כ הלשון כלשון המרדכי בעצמו, וקושיתך שהקשית הקשה שם בעל בית יוסף, וא"כ אף אם נאמר שהקושיא היא אמיתית, מ"מ לא נאמר שטעות נפל בכל הספרים בדבר אחד.

לכלל זה הסכימו רוב החכמים.¹⁵⁰ נצטט לדוגמה מה שכתב בעניין זה ר' יו"ט ליפמן

כבוש דס' בה"ג מלא טעויות וחסרונות."

147 נציין את המקורות לפי הסדר: חזון איש, טהרות, מקוואות, תנינא, סוף אות יד; יורה דעה, ספר תורה, סי' קסב, אות ז; זרעים, שביעית, סי' ז, אות ז; מועד, עירובין, סי' צג, אות יא.

148 ראה: המנהיג לר"א ב"ר נתן הירחי, מהד' רפאל, ירושלים, תשל"ח, מבוא, עמ' 80. רחיד"א, יוסף אומץ, סוף סי' לב, כתב שבספר השאלות יש טעויות.

149 והוכאו דבריו גם בשיטה מקובצת שם.

150 כך עולה מדברי הכסף משנה בהל' איסורי מזבח ב, ג: "ובספרי רבינו כתוב שניקבו ונראה שטעות סופר הוא, אלא שבסמ"ג מצאתי כמו שכתוב בספרי רבינו. ונראה שנוסחא אחרת היתה להם".

הלך: ¹⁵¹ "אי אפשר לתלות בשום פנים בטעות סופר מ"ש בשני ספרים שונים". וכן כתבו חכמים נוספים. ¹⁵²

אבל הרחיד"א חולק על כך ולדעתו תיתכן טעות זהה בשני מקורות, ואף בשלושה. אלו דבריו: ¹⁵³

והדבר ברור שהוא ט"ס וצ"ל... והוא פלא איך נפל טעות במרדכי כ"י ובדפוס וגם בקצור המרדכי הנו' וגם בהגהות אשרי שהביא דברי המרדכי כהוייתן.

ובדעת הרחיד"א תמכו גם כן ר"ח פאלאג'י, ¹⁵⁴ ובנו ר' יצחק. ¹⁵⁵ גם בעל חזון איש סבור שניתן לומר שטעות זהה נפלה בשני ספרים, אולם רק בתנאי שאין כל אפשרות ליישב את הנוסח הקיים. ¹⁵⁶

כדאי להעיר כי לדעת בעל חזון איש, יש אפשרות, וכנראה רק לעתים רחוקות, שאותה טעות תחזור בשני מקורות שונים, כאשר זו טעות קטנה וגם ניתן להסביר בקלות כיצד אירעה. ¹⁵⁷

*(U)

- 151 תוספות יו"ט, מכות פ"ב מ"ג, ד"ה חרץ. וכפל דבריו בנידה פ"ה מ"ט, ד"ה בת.
- 152 כך כתב בב"ח, או"ח, ריש סי' ג': "ואין ראוי לומר שטעות אחד נפל בכמה ספרים כמו שפירש ב"י". וכן כתב ר' יששכר בער אילנבורג, כאר שבע, בחידושו לתמיד כו ע"א, סד"ה ורמינהו. וכן כתב מג"א או"ח סי' תקנ"ב סק"ב: "ודוחק לומר שנפל טעות א' בכל ספרי הרב"י והש"ע והג"א". וכן מהריט"ץ בתשובותיו ח"א, סי' קג, ד"ה והנכון: "ואיך נגיה שני מקומות ובאמת צ"ע". וכן כתב ר' יהודה רוזאניס במשנה למלך, הל' יבום וחליצה פ"ו הי"ג. וכן כתב רי"ד זינצהיים, יד דוד, מגילה כא ע"ב תד"ה אין פוחתין: "ובשלושה מקומות בודאי לא יפול בהם טעות". וכן בנודע ביהודה, מה"ק, או"ח, סי' כ ד"ה ואמנם: "ואמנם קשה עלי להגיה בכל הספרים". וכן כתב ר' אברהם ביק, בכורי אביב, לבוב, תרל"ג, ס"פ שלח: "וחשבתי שהוא ט"ס אלא שמצאתי ראייה זו גם... ובתרי זימני איכא נמי חזקה". וכן כתב רד"צ הופמן, שו"ת מלמד להועיל, ח"ג, סי' צו: "אמנם קשה עלי להגיה כל הספרים ירושלמי בב' מקומות... ועפ"י חוקי הבקורת אין לנו רשות להגיה במקום הזה". וראה גם: הערות הגר"י ברלין למשניות הנקראות ראשון לציון, אבות ג, יח; שו"ת יביע אומר, חלק ג, יו"ד, סי' כג, אות כט. על חכמים נוספים שכתבו כן ראה: רי"ח סופר, זרע חיים, ירושלים, תשמ"ח, עמ' קצו; ר' אברהם הלוי, שו"ת אבן חן, חלק ב, ירושלים, תשנ"ג, עמ' ב, ובצינוניהם. זה עתה נדפס ספר שם בצלאל לרי"ח סופר, ירושלים, תשנ"ה, וכעמ' צב ציין לעוד מקורות.
- 153 בתשובותיו יוסף אומץ, ריש סי' נב. וכפל דבריו גם במחזיק ברכה, יו"ד, סי' ג, אות ה, ד"ה ומאי. וכן עולה גם מתשובותיו יוסף אומץ, סוף סי' לב, שכתב שאפשר שבשאלות ובר' ירוחם נפלה אותה טעות. אמנם במקרה זה הוא חיזק את דבריו באומרו שידוע ששני ספרים אלו מוחזקים כמוטעים. עוד הוסיף להראות שיש הוכחה פנימית בדברי השאלות שיש בהם טעות.
- 154 בתשובותיו חיים ביד, איזמיר, תרל"ג, סי' יג. וראה דברי רי"ח סופר בהוספותיו לספר הדרת פנים זקן, לר"מ וינר, ניו יורק, עמ' תרץ. ועתה נדפסו דבריו בספרו כנסת יעקב, ירושלים, תשמ"ט, עמ' קמו.
- 155 ראה פירושו לאבות דר' נתן, אבות הראש, שאלוניקי, תרכ"ב, חלק א, דף קסא ע"ד.
- 156 כך עולה מדבריו בחזון איש, יו"ד, מס' חולין, סי' ריד, דף לט ע"א ד"ה ומה: "ובלשון זה נפלה ט"ס ברשב"א ור"ן... וכן יש להגיה בס' המאור, ואע"ג שקשה להגיה בכולן מ"מ האמת הוא כן".
- 157 כך עולה מדבריו בחזון איש יו"ד, מס' חולין סי' ריד, דף קכו ע"ב ד"ה ולפי"ו: "בלשון הרמב"ם פ"ח מה' שבת ה"ד שכתב תאנים שיבשו באיביהן וכן אילן שיבשו פירותיו בו... ט"ס יש כאן וצ"ל וכן אילן שיבש ופירותיו בו [וניתק הוי"ו ממקומו ונתקרב לחיבת שיבש]. (הסוגריים המרובעים נמצאים

כאן המקום לחזור לקביעה שקבענו לעיל. לאמור, טעות זהה הנמצאת בשני ספרים שידוע לנו כי הועתקו זה מזה, נחשבת כטעות הנמצאת במקום אחד בלבד. קביעה זו חשובה משום שהיא מאפשרת לנו להגיה במקרה זה ביתר קלות. כך עולה גם מדברי בעל תוספות יו"ט:¹⁵⁸ "והנכון בעיני להגיה בדבריו [=בדברי רש"י]... אלא שאף הר"ן כתב כל' רש"י, ואעפ"כ נראה בעיני להגיה כן בין בפירוש"י בין בדברי הר"ן". מסתבר שדעת התויו"ט היא שדברי הר"ן מועתקים מדברי רש"י, ולפיכך אין הם נחשבים כמקור נוסף וניתן להגיה ביתר קלות. וכעין זאת כתב במקום אחר.¹⁵⁹

כרם, מצאנו בדברי בעל תוספות יו"ט קביעה אחרת:¹⁶⁰ "ולא שלחתי יד בלשון הר"ב להגיה הואיל וגם בפירוש הר"ש כתוב כן". ומעין זה כתב במקומות נוספים.¹⁶¹

אין אני יודע כרגע ליישב את הסתירה בדברי התוספות יו"ט, אבל עכ"פ יש ליתן את הדעת על השאלה הרמוזה בדבריו. היינו, מחבר שדרכו להעתיק את דברי קודמיו, האם יעתיקם גם כאשר יש בהם טעות, או שיתקנם טרם שיעתיקם. כמובן ששאלה זו היא שאלה עקרונית, ותוצאות לה גם לעניינים אחרים.¹⁶² לא כאן המקום לדון בשאלה זו, אולם נראה קרוב לוודאי כי הר"ן ור"י חביבא בפירושם לר"ף, נהגו לעתים להעתיק את דברי רש"י, ושאר חכמים, מבלי שיגיהו את דבריהם.¹⁶³ וגם ר"י קארו נהג כן בחיבורו בית יוסף.¹⁶⁴

במקור – יש"ש), וכן בלשון הראב"ד בה' טומאת אוכלין [פ"ב ה"ד] אירע זה המאורע וצ"ל שיבש ובו פירות".

158 שבועות ח, א.

159 מנחות ג, ב, ד"ה לא פחת: "הגהתי בפ"י הר"ב תיבת כדכתיב ואע"פ שדברי הר"ב מפירוש"י מועתקים גם שם נ"ל להגיה כן". אמנם הגהתו בחולין ספ"ד, שהגיה הן ברש"י והן בר"ב, היא מענין אחר הואיל ושם מדובר בפסוק, ועל כן מסתבר להגיה אפילו בשני ספרים. וראה בהגהות ראשל"צ שם.

160 כלאים ב, י, ד"ה תבואה.

161 ביצה א, י, ד"ה סנדל; נזיר ג, ז; קידושין ד, ג; ב"מ ו, ג, ד"ה השוכר; ב"ב ב, ה, ד"ה חמשים: "אבל אין להגיה כן בפ"י הר"ב שאפשר שהיה כתוב כן בפירוש"י שלפני הר"ב"; מכות ב, ג, ד"ה חרץ; פרה ד, ד.

162 לדוגמה, הרש"ש בהגהותיו לעירובין מ ע"א תר"ה אי משכחת, תמה על הגר"א, שבביאורו לאו"ח, סימן תקטו סק"ז, העתיק את דברי התוספות שם שכתבו ירושלמי דנדה, ולא כתב כי הכוונה לירושלמי דכירה. והנה אפשר לומר כי יש טעות בביאור הגר"א, וכמו שאכן נמצא בספר דמשק אליעזר לר' אליעזר לנדא שם. אף שגם כאן ניתן לומר, כי בעל דמשק אליעזר הגיה כן מנפשיה מבלי להודיע. אבל גם ניתן לומר כי אין טעות, והגר"א סבור שאין לתקן משום שאולי היה כן לפני התוספות, אף שלפנינו אין נמצאים המקורות הללו. וכבר מצאנו רבות בביאורו לשו"ע, שמציין לירושלמי ולמדרש, על פי המוכח בדברי הראשונים, ואזי הוא כותב: הובא בספר פלוני וכד', אף שלפנינו אינו נמצא.

163 ראה: יד מלאכי, כללי הרמב"ן וכו', אות יא. והאריך בזה בשדי חמד, כללי הפוסקים, סימן ד, סוף אות ד. ויש להוסיף את דברי ר"ע איגר בתשובותיו, ח"א, סי' רכב, אות ט: "ובאמת יש לי ראיות דכמה פעמים מצינו דנזכר הר"ן והנ"י במתני' בדרך פירושו דמתניתין כלשון רש"י אות באות, ומוכח דאין זה מלשון הר"ן והנ"י, ואפשר דלא פירשו כלום על המתני' זו והדפיסו לישנא דרש"י, או הם העתיקו לישנא דרש"י ולא דקדקו בזה".

164 ויש לי ראיות לדבר, אלא שאין כאן מקומו. העירני רד"צ הילמן, כי גם בחיבורו כסף משנה נהג כן

(ב) תיקון נוסח ברכה

ר' אהרן לעווין, בספרו הדרש והעיון, במדבר, מאמר קצו, כתב כי ביחס לברכת פדיון הבן: "אשר קדש עובר ממעי אמו", מובא בספרים בשם ר' חיים ברלין¹⁶⁵ שיש להגיה: "אשר קרש" וכו'. אבל ר' אהרן מתנגד לכך:

ובהיות שקשה מאוד לשלוח יד ולהגיה בספרי הפוסקים, וכמו שהחמיר בזה ר' תם... בשגם להגיה בנוסח ברכה בודאי יש להיות נזהר מאוד, שלא יהיה שינוי בברכות, אשר ע"ז אמרו חז"ל (ברכות מ ע"ב): כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות לא יצא ידי חובתו – נראה לקיים נוסח הברכה כמו שהוא...

לאמור, כיוון שאמרו רבותינו "כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות לא יצא ידי חובתו", מצווים אנו להיזהר מאוד, ולהימנע ככל האפשר מלהגיה נוסח ברכות. חובה עלינו להשתדל עד כמה שאפשר, ובלבד שנוכל לקיים את הנוסח כמו שהוא.¹⁶⁶ דומה שכאן המקום להביא מדברי ר' אשר ב"ר חיים נבי"ו:¹⁶⁷

פעמים אין מספר, אע"פ שידע שזו טעות, כמוכח מהמשך דבריו באותו עניין. אמנם יש לעיין מדברי הכסף משנה הל' איסורי מזבח פ"ב ה"ג: "ובספרי רבינו [רמב"ם] כתוב שניקבו ונראה שט"ס הוא אלא שבסמ"ג מצאתי כמ"ש בספרי רבינו". לכאורה קשה מדוע סמך על נוסח הסמ"ג יותר מהנוסח שלפנינו, והרי שניהם הם העתקות מהרמב"ם. לכאורה מכאן ראייה שהכסף משנה סבור שבעל הסמ"ג בירר (ואולי אף תיקן) את הנוסח הנכון של הרמב"ם, ואילו הוא עצמו אינו נזהר כן. אמנם ניתן לדחות ולומר שהואיל והסמ"ג היה קרוב לזמן הרמב"ם, לכן יש לסמוך על הנוסח שלפניו. ברם מסקנת הכ"מ שם: "נוסחא אחרת היתה להם" אינה מורה כן. ועניין זה צריך עוד לפנים.

165 הוא ציין לסידור "אוצר התפילות" בפירוש "עיון תפילה". יש להעיר כי הגהה זו נזכרת גם בש"ס וילנא, מסכת קידושין, בסוף חידושי המפרשים לפני הרי"ף, משם גדול אחד. בספר פרנס לדורו, התכתבות אליעזר ליפמן פרינץ עם חכמי דורו, ירושלים, תשנ"ב, ראש עמ' 460, נכתב כי גדול זה הוא רא"ל פרינץ, משום שהערה זו נמצאת גם ב"דמשק אליעזר" [אלו הן הערותיו לסידור כפי שנכתב שם בעמ' 459]. ואכן בעמ' 455 בהערותיו לסידור, מועתקת הערתו לסדר פדיון הבן: "עיון בש"ס וילנא סוף מסכת קידושין שצ"ל אשר קרש והוא תרגום ינתן על הפסוק באיזב... וסרה תמיהת רבינו הרא"ש". אלא שמכאן עולה לכאורה כי רא"ל פרינץ העתיק את הנכתב בש"ס וילנא, שהרי אם זו הערתו עצמו היה מתאים שיכתוב: "עיון בש"ס וילנא ששם כתבתי שצ"ל אשר קרש", או משהו מעין זה. וגם קשה קצת שהעלים את שמו, ולא עשה כן בהגהותיו לחולין שנדפסו בש"ס וילנא. אבל אפשר שקיצר בלשונו, ומפני שיישב את תמיהת הרא"ש העלים את שמו. ומ"מ דומה שעניין זהותו של "גדול אחד" עדיין צריך בירור. אוסיף עוד כי ראיתי שהגיה כן מנפשיה גם ר"א אפטוביצר, הצופה לחכמת ישראל, כרך ז (תרפ"ג), עמ' 90. אף ר' ברוך עפשטיין בספרו מקור ברוך, וילנא, תפר"ח, ח"ג, עמ' תשו, הגיה כן (מנפשיה, או שלקח מאחרים, ואין להאריך בזה).

166 יש להעיר על דבריו, כי כל המשנה ממטבע וכו' אמור ביחס לברכות שתיקנו חכמים, אבל ברכה זו תוקנה אחר חתימת התלמוד, וא"כ שמא אינה כלולה באיסור המשנה ממטבע שטבעו חכמים. זאת ועוד, לא נפסק באופן חד משמעי כי כל המשנה ממטבע וכו', ראה רמב"ם בתחילת הלכות ק"ש ובתחילת הלכות ברכות, וביאור הגר"א או"ח סי' סח, ואין כאן המקום להאריך בזה. ייתכן שגם ר' אהרן לעווין לא רצה לומר כי המשנה מטבע הברכות לא יצא ידי חובה, אלא רק רצה להראות כי השינוי עצמו הוא מעשה חמור מאוד, וכפי שיבואר בהמשך.

167 ספר הפרדס, מהד' הרשלר, ירושלים, תשמ"ה, עמ' קפט.

כמה אני מצטער על שיבוש גדול שנתפרסם בכל הארצות האלו, וכן בכל החבורים שחברו הראשונים והאחרונים ז"ל בעניין ברכת תפילין של ראש, שרוב העולם אומרים על מצות תפילין וכן הוא בהלכות הר"ם במז"ל של תפילין [פ"ד ה"ד], וכן בספר המצוות של השר של קוצי ז"ל [סמ"ג עשין כב, דף קה ע"ב], וזהו באמת שיבוש גדול, וכן תמצא בכל הגרסאות של מסכת מנחות [לו ע"א] גריס במצוות תפילין עם בית וזהו פשוט... ואיני אומר חלילה דהמפרשים ז"ל טעו בזה לכותבה בעל, אבל אומר לך סברא עיקרית בעניין זה הודו לי חבירי, שהעניין הוא טעות ידי סופר מימי קדם, עד שנתפשט הטעות בכל הארץ, והסופר המעתיק לא ראה בגמרא שהוא המעין, כשראה בספרי הר"ם במז"ל או האחרים במצות תפילין עם בי"ת, תמה שלא מצינו בשום ברכה בעולם שיהיה בבית אלא בלמד או בעל, ושכשו הספרים וכתבוה בעל. אבל עם כל זה תמה אני על האחרונים ז"ל היאך לא דייקו הספרים והחבורים בגרסת הגמרות... והאמת יורה דרכו... וכן מצאתי בכל גמרות קטלוניא, ואולי מקום הניחו לי להתגדר בו.

למדנו מדבריו כי אפשר ואפשר להגיה נוסח ברכות. ואף שנמצא כנוסח הבלתי מתוקן בספרי הפוסקים המפורסמים, אין משם ראיה, כיוון שאומרים אנו שטעות נפלה בספרי הפוסקים.¹⁶⁸ אלא שיש לדחות ולומר, שבמקרה זה, לא היסס ר' אשר בתיקונו, כיוון שסמך

168 ראוי לציין כאן לדיון האחרונים בעניין ברכת כיסוי הדם. ר' שלמה גנצפריד בספרו תורת זבח, סי' יד, אות א, כתב שהברכה היא "על כסוי הדם". בהערותיו העלה שלמה, אות א, כתב: "הדם, כן הוא בתוספתא פ"ו דברכות ובירושלמי פ' הרואה [כוונתו שיש ראשונים המביאים כן בשם הירושלמי, ואין להאריך בזה כאן] ובבה"ג וברמב"ם וכל הפוסקים הראשונים ז"ל הדם בה"א הידיעה... ואמנם בפוסקים האחרונים ז"ל נשמטה הה"א ולא ידעתי למה ולע"ד ראוי להחזירה ליושנה". ר' צבי הירש שפירא בחיבורו דרכי תשובה, יו"ד שם, אות טז, שהביא דבריו יישוב זאת באומר כי היו שני נוסחים לברכה זו: האחד, על כיסוי הדם; השני, על כיסוי דם בעפר. לדבריו, תוספת המלה "בעפר" משמיטה את ה"א הידיעה. [עיי' בדבריו, שציין גם לשו"ת מור ואהלות לר' אליהו פוסק, לבוב, תרמ"ז, סי' נ, דף מו סע"ד. ואכן גם הוא סבור שיש שני נוסחים וחילק ביניהם באותו אופן, וכתב שאין לזוז מנוסח השו"ע]. את הנוסח השני הוא למד מדברי הטור, כדבריו: "אבל הטור שהעתיק לומר על כסוי דם בעפר... דמן הסתם מצא הטור נוסחא זו בספרים בהוספת תיבת בעפר, וא"כ בודאי י"ל דגם במקום שמצא הטור שכ' תיבת בעפר שם לא היה כתוב הדם בה"א רק דם בלא ה"א". ולכן, לדבריו, ניתן לברך כך או כך, ואין בזה משום משנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות. יש להעיר כי בתוספתא ברכות כ"י וינא, מהד' ליברמן עמ' 36, הנוסח הוא "הדם בעפר". אמנם בעל דרכי תשובה לא ראה נוסח זה, אבל גם בראשונים שנדפסו שגרסו תיבת "בעפר", הנוסח הוא "הדם", בהא הידיעה. כגון: רוקח, סי' שנ; אור"ז, ח"א, סי' תד; תשבץ קטן, סוף דיני שחיטה, סי' שכד. ור"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה, עמ' 114, ציין גם לכמה אחרונים שסוברים כן, ביניהם רחיד"א במחזיק ברכה שם סק"ב, שסיים: "וכן מנהג ארץ הצבי ומצרים לומר על כסוי הדם בעפר" [בהערה 45 ציין לנוסח הטור והב"י: דם, בלי ה"א הידיעה, וכתב כי לא מצא חבר לנוסח זה, וניסה ליישבו. ולא ציין לחכמים המוזכרים כאן שדנו בנוסח הברכה]. אנו רואים, כי בדרכי תשובה בנה את כל דבריו על יסוד נוסח הטור, אף שנוסחו עומד בניגוד לתוספתא ולכל הראשונים. במקום לומר כי אפשר שיש טעות בטור, הוא העדיף לומר שהיו שני נוסחים והמציא חילוק ביניהם, ופסק: "חלילא לנו לשנות הנוסחא המקובלת לנו

בזה על נוסח הגמרא, ובמיוחד על נוסח גמרות קטלוניא, כפי שכתב בסוף דבריו. אבל במקרה של ברכת פדיון הבן, הואיל ואין לר' חיים ברלין נוסח אחר שעליו הוא יכול להסתמך, סבור ר' אהרן לעווין שבמקרה זה אין הוא רשאי להגיה. נראה שעל ר' אהרן לעווין היה להסתייע בדברי ר' יעקב עמדין (ריעב"ץ) שיצא בחריפות רבה נגד ר' זלמן הענה, שהכניס כמה תיקונים בנוסח התפילה, בעיקר על פי דקדוק לשון התורה. נצטט מעט מדברי הריעב"ץ:¹⁶⁹

ובקנאי את קנאת ה' צבאו... ואשיב לו דבר... והאכלתיו מפרי מעלליו על אשר נועז לשלוח ידו בקדושי א-ל המה אנשי כנה"ג לגרוע ולהוסיף ולשנות, לפרוץ פרץ עזות פנים בנוסחאות ישנות הברוקות הנאמנות הנכונות... ואלמלי היו שנים כתיקנן שבת דינין קבועים, התוקעים עצמן לפקח בצרכי הרבים ובעלי אסופות במסמרות נטועים, ודאי היו לו תובעים, ועלבון השינויים המוטעים, היו ממנו נפרעים, באשר יש חרם קדוש מגאוני עולם על השולחים ידיהם בנוסחאות קדומות (כידוע ונוזכר בכמה מקומות בפוסקים בשם ר"ת וכ"כ בשם הרמב"ן ז"ל ועש"ע י"ד סרע"ט¹⁷⁰) וק"ו בדברי קדושה וברכה לא-ל ברוך נעימות, שמתקניהם העמידו דבריהם על יסודות סודות עמוקות ונשגבות, בכל האותיות והתיבות...

אנו רואים שריעב"ץ אכן מזכיר ששינוי נוסח התפילה חמור יותר, באשר מתקני התפילות רמזו באותיות סודות נשגבים שאין מאתנו יודע מה הם, ולפיכך אסור לשנותם. יתר על כן, אף אם נוסח התפילה אינו עולה עם דקדוק לשון התורה, אין לשנות את נוסח התפילה, וכדברי ריעב"ץ:¹⁷¹

ואל תהי בתוקעי כף רמיה, התוקעים עצמן לדבר הלכת הדקדוק על מנת לבטל דברי הקדמונים חז"ל ח"ו ולבוא בצדיה, ומי לא ידע בכל אלה שאין זה המנהג מדרך דקדוק מלאכותי, מעשה ידי אדם חרש וחושב, והסכמי מבני אדם שהלכו אחרי הרוב הנמצא בכתובים, שהונח ללשון עברי במקרא, אלא שדרך מיוחדת יש ללשון חכמים ואחרת ללשון תורה... וראה איך חז"ל ידעו זה ושכחונה שנו הלשון משל

מהטור והמחבר ושאר אחרונים". לעצם שיטת הדרכי תשובה שקיבל לכאורה נוסח חדש, ראה מטה אפרים לר' אפרים זלמן מרגליות, סי' תרד ס"ח, שפסק: הדים בעפר. ור' חיים צבי ערנרייך, בהערותיו קצה המטה שם, הוצאה חדשה, ניו יורק, תשי"ט, ציין לכל האמור והוסיף עוד ציתים, ובסוף הספר בתקונים והשמטות והוספות דף סד ע"ב, דחה את שיטת הדרכי תשובה. אמנם בהוספה לקונטרס אחרון שם, דף פא ע"ב, כתב שדבריו נדפסו שלא בדקדוק, שח"ו להוציא לעז על התוספתא וכו' והאריך והעלה שהצדק עם הדרכי תשובה. ואכן יש להוסיף שנוסח הטור עצמו אינו ברור, ראה בהגהות והערות בטור, מהד' מכון ירושלים, תשנ"ג, שצינו כי בדפוסי ספרד וברוב דפוסי קדמונים הנוסח הוא "הדים בעפר". בדפוס ראשון של טור עם ב"י (וניתצאה, שי"א) הנוסח "דם בעפר". לפיכך, כל יסודו של הדרכי תשובה אינו ברור, ונראה שהצדק עם ר' חיים צבי ערנרייך.

169 לוח ארש, אלטונא, תקכ"ט, הקדמה.

170 = ועי' שולחן ערוך יורה דעה סי' רעט. הסוגריים נמצאים במקור.

171 שם, סעיף תכ.

תורה לטעם כמוס אתם... ושלא נעלם מאתם ח"ו דרך לשון העברי באופנו הראשון, אך לא דבר רק הוא בחרם לשון לעצמם, אף אם נעלם ממנו טעם זקנים... אפילו יאמרו לך על ימין שמאל אין לך אלא דבריהם, כבר הזכרתי והכרזתי בשבטי ישראל הודעתי נאמנה, שכל מטבע ברכות ותפלות נתקן על דבר לשון חז"ל הרגיל אצלם, ואין לזוז ממנה, המהרהר אחר רבו כמהרהר אחר השכינה, הם ידעו היותו לשון ברור וחביב אין בו נפתל ועקש, והמשנה בו כמלא נימא דע כי אך ריב הוא מבקש, כי מן השמים הסכימו על ידם, מלבד אשר נודע שהסתירו תחת כנפי לשונם עמוקות, ולכל החלופים טעמים יפים, וכמה דקדקו ועיינו האותיות במספר מכוון למה שרצוהו...

מכל האמור למדנו עד כמה חמור שינוי נוסח התפילה.¹⁷²

עם זאת, כאמור לעיל, ניתן להגיה גם את נוסח התפילות אם אנו מסתמכים על נוסח ישן המקובל מימים ימימה. צא וראה דוגמה לדבר מעניין אמירת "מוריד הגשם". רבים הם הנוהגים בימינו לומר תפילה זו כשהאות ג' מנוקדת בקמץ. והנה, ר' חיים קרויס¹⁷³ הוכיח באריכות רבה על סמך סידורים ישנים, ודברי חכמים מדורות קודמים, כי יש לומר את האות ג' בסגול, והסכימו עמו כל חכמי וגדולי הדור. יתר על כן, יש חכמים שהיו נוהגים לומר זאת בקמץ, ועתה חזרו בהם והתחילו לומר בסגול, וכתבו שאין בזה משום שינוי ממנהג שנתקדש,¹⁷⁴ אלא להיפך יש כאן משום החזרת עטרה ליושנה.¹⁷⁵ אמנם ניתן לומר שמקרה זה אינו שייך לנידון שלנו, היות ותיקון של טעות בניקוד הוא בבחינת "הגהה קטנה", וכפי שראינו לעיל בתיקון שכזה מודים כולם שמותר לתקן. נמצאנו למדים, כי נוסח ברכות ותפילות ניתן להגיה רק כאשר יש לכך אסמכתא מסידורים ישנים.

172 ראה לעיל עמ' 114, על יחס מהרי"ל לשינויי נוסח התפילה. ראה עוד בספר יוסף חיים, לר' יוסף חיים מזרחי, ירושלים, תשנ"ג, במכתבו של ר"ח סופר שנתפרסם בראשו, בו האריך להוכיח מה חמור לשנות מנוסחאות הנהוגות בתפילה, ונסתייע מהרבה פוסקים, ע"ש.

173 הוא כתב כמה קנטרסים בכתב העת "אוצרות ירושלים", וכינסם בספר ברכות החיים, ירושלים, תשל"ט. שוב סיכם זאת, וגם הוסיף הוספות, בספרו מכלכל חיים בחדר, ירושלים, תשמ"א. בשנת תשמ"ג פרסם את ספרו אות חיים, ובו קנטרס חיים וחדר, שאף בו הוסיף עניינים בנושא "מוריד הגשם".

174 ראה: קנטרס חיים וחדר, שם, עמ' יא.

175 המעיין בספר ימצא ראיות למכביר, ואין טעם להאריך בציתנים. עם זאת כדאי לציין כי חכם אחד, ששמו לא נתפרש, יצא בחריפות נגד דברי ר' חיים, והוא סבור שאסור לשנות מנוסח מקובל. אמנם כבר ענהו כהלכה ר' יהושע מתרשיין, שאין זה נוסח מקובל אלא נוסח מוטעה, והאריך בתשובתו על עניינים נוספים שכאו ביניהם אגב גרדא, ראה שם עמ' נז ואילך, ואין כאן מקומם.

י. היחס להגהות אצל חכמים שפירשו את ספרי חז"ל

התייחסות לשאלת ההגהות אנו מוצאים גם אצל חכמים שבאו לפרש את ספרי חז"ל. היות שנוסח מדויק הוא חלק בלתי נפרד מהפירוש, עמדה לפנייהם, כמעט תמיד, שאלת ההתייחסות לנוסח ואם נכון להגיהו. יש חכמים שלא התייחסו לבעיה זו כלל. לאמור, יחד עם פירושם הם גם הגיהו, ועשו זאת כדבר המובן מאליו. יש חכמים שהתייחסו לשאלה של הגהת הנוסח, ובדרך כלל הם דנו בזה בהקדמה לספרם. נביא כאן, אפוא, כמה חכמים שדנו בזה, או שלא דנו בזה, ומדבריהם נוכל ללמוד על יחסם לשאלת ההגהות.

(א) מתנות כהונה על מדרש רבה

ר' יששכר ב"ר נפתלי כ"ץ חיבר את הפירוש מתנות כהונה על מדרש רבה. נדפס לראשונה בקראקא, שמ"ז-שמ"ח, ומאז נדפס ברוב המהדורות של המדרש. בהקדמתו כתב ר' יששכר על דרכו בפירוש, ובין השאר כתב:

זאת ועוד כי רבו כמו רב"ה שגיאות וטעות הסופרים כי אספרם מחול ירביין כי אין מספר ורבה היא על האדם לתקן כל אשר עותו וחטאתם כי רבו אשמו לנו שגיאות מי יבין.

אנו רואים כי בעל מתנות כהונה ראה מתפקידו גם להגיה את נוסח המדרש, אולם אין אנו יכולים לעמוד על היקף עבודתו מתיאורו הקצר מאוד. אבל בסוף פירושו לחמש מגילות, דף קל ע"ב, בא פירוט רחב יותר. אלו דבריו:

אמר המחבר עד כה עזרני ה' ית' להשלים מלאכת הקודש הזאת במהדורא בתרא... שנת ונתתי לכם לב חדש לפ"ק... והנה עתה בעזה"י נדפס הכל כהוגן באר היטב על פי הביאור והפירוש הפורש ושום שכל... כי לאהבת האמת ויראת ה' שנאת רע צויתי על העומדים ממעל מלאכת הדפוס לבל יעלו לזכרון בספר הגירסא המוטעת הקודמת והמר ימירו הרע בטוב, אשר יכספוהו הכל כאשר לכל, על כן וידעת היום והשבות אל לבבך כי אף כי נתן ה' לך לב לדעת דיעה בינה והשכל ביתר שאת ויתר עוז ותעצומות, לבך אל ימהר להוציא דבר לאמור יש לי לבב להבין ולהשכיל לעמוד על שרש ומוצא דבר ממצוא מפני תועלת הפירוש וצורכו הגדול כי הוא מן הנמנעות שהחקירה עליו הוא מפועל ההבל כי מי שלא יבין וידע פחיתות החשך וחסרונו, אין יתרון לו במתיקות האור ויתרונו. אך בזאת נאות לך אם הש"י יאנה לך ספר אחד מן הנדפסים בשכבר הימים באיטליא ואף כי מדפוסי סלוניק"א¹⁷⁶ ויותר מהמה הכתובי באצבע כמה לקו אם לא אזי תשתאה תשתומם תתמה על החפץ כמה וכמה הטובה כפולה לא יאמן כי יסופר ואל תאמר אז מה הועיל לנו המחבר ולא כלום כי

176 ר"ח אלבק, במבוא ומפתחות למדרש בראשית רבא, חלק א, מבוא, מהד' שנייה, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 135, הערה 1, העיר כי לא ידוע לנו על מדרש רבה שנדפס בשאלוניקי לפני שנת שני"ד, ע"ש. ואף שאפשר שכוונת בעל מתנות כהונה לספרים אחרים הנדפסים בשאלוניקי, ונקט זאת כדוגמה להורות על שיבושם, נראה דוחק רב לומר כן, ופשט דבריו כוונתו למדרש רבה.

רב"ה היא... כה עתירת לב נשבר ונכלם א-להים לא תבוזה יששכר בן לא"א נפתלי הכהן יצ"ו אשכנזי.

המחבר מודיענו כי הוא תיקן את נוסח המדרש. לדבריו, הוא ציווה על המדפיסים להדפיס אך ורק את הנוסח החדש על פי תיקונו, ולמחוק את הנוסח הישן. נכון הוא שמחיקת הנוסח הישן תגרום לכך שהמעייין לא יוכל להעריך את גודל מפעלו, היות שלפני הלומד נמצא מעתה רק נוסח מתוקן, ואין אפשרות להשוותו עם הנוסח הישן. לדברי ר' יששכר דומה הדבר לאדם שאינו יודע חושך מהו, שברור הוא שאין הוא יכול להעריך את האור. מכל מקום הוא ממשך ואומר, שאם יזדמנו לנו דפוסים ישנים של המדרש, או כתבי יד, אזי נוכל להעריך את גודל מפעלו. המדפיס ר' יצחק מפרוסטיץ מוסיף לנו פרטים בנושא ההדפסה. אלו דבריו:

אמר המדפיס... כי בתחלת סגולת תהלת הפעולה כך עלה במחשבה כמחשבותי מחשבותיהם כי לא יחליף ולא ימיר הנוסחאות הישנות ושונות ושונות ועל משמרתם יעמדו בספר הרבות גופיה (והיה זה לשני טעמים לשבח¹⁷⁷), ראשונה היות נמצא כל דבר מזוקק שבעתים צרוף כבמצרף בביאור הרחב בלשון הכי גרסינן (ותרתי למה לי), שנית לכבוד הרב המחבר להראות העמים עם ה' עוצם המפעל אשר פעל ועשה כי ממנו ומאתו יצאו הדברים הנאמרים באמת כי עין המעיין יראה ויבין את זה לעומת זה נוסחאות הישנות לעומת מחברתו. אך ורק במקום חליף או יתיר אות אחת או תיבה עלתה בהסכמתנו לתקן המעוות. אמנם במקום (מוחלפות השיטות) או (חסורי מחסרא) או נמצא (או"ן יתירא¹⁷⁸) היינו רוצים להניח כמו שהיה וככה היינו נוהגים עד ספר שמות רבה ואז קול המחבר אלינו באה כנו' ולאמור לא טוב הדבר אשר אתם עושים להוציא דבר שאין מתוקן מתחת ידינו ח"ו ועל כן זאת עשו וחיו, כלכם מדרך זו, הרימו האבן הנגף והסירו צור המכשול והמר תמירו הרע בטוב ולא תחושו לכבודי ולא לכבוד בית אבא כי לא לזה יצרתיו אף עשיתיו. והנה הלום אחרי רואינו מעשה זכרנו הלכה הרב שמחל על כבודו כבודו מחול ומאז חדלנו ובטלנו רצוננו מפי רצונו, ואת פי המלך שמרנו ואת כל הגהנו כיד ה' הטובה עלינו. ואתה המעיין כי יקרא לך פרט למזומן איזה נוסחאות אשר לא שלטה עליו עין השגחתינו, לכף זכות תדיננו, כי הטעיות שהיו בדפוס איטליי"א וסלוניקיא רבו עד למעלה מאולפים לאלפים וכמעט שהי' יוצא מתחת טבע האפשרי לתקנם כולו... יצחק בן הח"ר אהרן זצ"ל המחוקק מפרוסטיץ.

שמענו מכאן כי בראשית רבה הודפס על פי הנוסח הישן, וזאת משני טעמים, וכפי שהסבירם המדפיס. האחד, הרי הנוסח החדש נמצא בפירוש בלשון "הכי גרסינן", וא"כ

177 הסוגריים כאן ובהמשך דבריו נמצאים במקור.

178 כותנת דבריו ברורה. הוא נותן כאן דוגמאות של טעויות חמורות שלא תוקנו בגוף הספר, והן: חילופי שיטות, חסרונות, ייתורים. אלא שלא נתבררה לי המליצה ביחס לדוגמה השלישית. אולי כוונתו מלשון אוון, כלומר טעות חמורה, ועדין צריך בירור.

מה טעם לכופלו גם בנוסח המדרש עצמו. השני, כדי שהלומד יוכל להעריך כהלכה את תיקונו של ר' יששכר. רק תיקונים הנראים מובנים מאליהם, כגון חילופי אותיות או מלים וכד', תוקנו בגוף הספר. ברם, מספר שמות ואילך ציווה עליהם ר' יששכר לשנות את דרכם, ולהדפיס רק את הנוסח המתוקן, וכפי שראינו לעיל בדבריו. ואכן קיבל המדפיס את דברי ר' יששכר, ומספר שמות ואילך הדפיס את הנוסח המתוקן בלבד.

מדרש רבה נדפס לאחר זאת בשאלוניקי, שנת שנ"ד, עם הגהות ר' יהודה גדליא.¹⁷⁹ המדפיסים כתבו בשער הספר:

מדרש רבה כולל ביאור המדרשים הנדרשים לרז"ל ברבה בחמשה חומשי תורה ובחמש מגלות הוציא לאור תעלומות, עם הגהות מדוייקו' וחסורי מחסרא והכי קתני מהחכם השלם... כמוה"ר יהודה גדליא תנצב"ה, איזן וחי'ק'ר] ודקדק עד מקום שידו מגעת...

בסוף ספר בראשית כתבו המדפיסים:

יען השתדלותנו הוא שיגדיל תורה ויאדיר ולפאר הספר הנותן אמרי שפר כי רבה היא ולהיות שהתחלנו להדפיסו עם הגהות החכם השלם הנ"ל ועת' אנה ה' לידנו הגהות מהר"ר ישכר בער בן נפתלי משעברשין הכהן הנקרא מתנות כהונה הסכמנו להדפיסו גם כן להיות הבנין נשענת על שני עמודים למען ימצא חפץ כל הקורא בו.

בספר בראשית הם הדפיסו את הגהות ר' יהודה גדליא בצדי המדרש, ולרוב הן פותחות: אי"ג, היינו: אמר יהודה גדליא. הרבה פעמים הם שינו את לשון המדרש לפי הגהותיו. אמנם החל בספר שמות, נדפס הפנים על פי דפוס קראקא ועל פי הגהות בעל מתנות כהונה. הגהותיו של ר"י גדליא נדפסו מעט בתחילת ספר שמות, ואח"כ לא נדפסו יותר.¹⁸⁰ רוב המדפיסים, מכאן ואילך, הדפיסו את הרבות כולל בראשית רבה, על פי הגהות בעל מתנות כהונה.

ביקורת על תיקונו של ר' יששכר אנו קוראים בדברי ר' מנחם די לונזאנו:¹⁸¹

שלמדתי לשונו' הגוים ובפרט ערבי ויוני שהם היותר צריכים להבין המלות הקשות והזרות שבאו במדרשי רז"ל, ולבארם ביאור ודאי ולא ביאור מסופק, ביאור מדעיי ולא ביאור סבריי ודמיוני, כי הביאורים הסבריי כולם חשודים ורובם שקר, כאשר קרה לבעל מתנות כהונה שחשב לבאר המלות שברכות מסברתו, ובהרבה מקומות היתה תקנתו קלקלה וביאורו כיסלה, כמו שיראה כל חכם לב בקונטריסי זה, ולא די לנו זה הצער אלא שגם בגירסאות שלח ידו לפעמים והגיה מסברתו, ולא ידע שהגאונים החרימו שלא להגיה ספרים מסברא.

179 ראה עליו לקמן, סוף פרק שנים עשר.

180 סקירה על האמור נתן ר"ח אלבק במבוא ומפתחות למדרש בראשית רבא, חלק א, מבוא, ירושלים, תשכ"ה, מהד' שנייה, עמ' 134-136.

181 בספרו שתי ידות, ויניציאה, שע"ת, דף כז ע"א.

אנו רואים כי ר' מנחם יצא נמרצות נגד הגהותיו של ר' יששכר,¹⁸² והוא מזכיר בהתנגדותו גם את החרם שלא להגיה ספרים מסברה. ר' יששכר אינו מעורר שאלה זו, ונראה שלדעתו אפשר להגיה ואף למחוק את הנוסח הישן.

(ב) תנא דבי אליהו עם ביאור זקוקין דנורא וביעורין דאשא, פראג, תל"ו הפירוש הנזכר, שהוא פירוש ארוך, נכתב ע"י ר' שמואל הידא. ר' שמואל כתב גם הקדמה ארוכה לפירושו, ובה עמד על עניינים שונים הקשורים בספר ובפירושו. בחלק ההקדמה הנקרא מר קשישא, עמד גם על נושא ההגהות. כדרכו הוא כותב באריכות רבה, ואביא מקצת מדבריו:

והופיע רוח קדשו על מצב שפל אנשים כמוני, לזכות את הרבים לפרש ולהגיה הספר הקדוש... אשר מקדם מכמה מאות שנים עד היום הזה היה מונ"ח רביע"י¹⁸³ בארגז הספרים סתום וחתום באין מבין בו מרוב הטעיות... ואין דורש ומבקש לפתוח אותו, רק הם אומרים על הספר הזה שהוא ראוי לגנוז בעבור רוב הטעיות שבו, כדין ספר תורה הנמצא בה הרבה טעיות...¹⁸⁴ וסיבת הדבר שנשתבש הנוסחא הישנה מן הספר הזה היתה על ידי העתקות הרבה אין מספר מכמה דורות הקדמונים, בעבור שלא היתה חכמת מלאכת הדפוס נראה בעולם עד קרוב לזמן הזה, והיו צריכין להעתיק הספרים זה מזה ועל ידי זה נשתבש הנוסחא האמתי של הספר הזה... ומהעתק להעתק עד שנשתבש הרבה לאין מספר, ולא היו לומדים הספר הזה בתבורה¹⁸⁵ כמו שאר ספרים לפרשו ולהגיהו, רק כל אחד ואחד למד אותו בד בבד וזה גורם להשתבש... ועוד שמעתי אומרים שמתחלה נמצא זה הספר במערה אחת והיתה [היינו, ההעתקה של הספר] משובשת מאוד, ומשם באתה העתקה משובשת, ואפשר שזהו האמת שהוא מלא טעיות יותר מכל שאר ספרים, ואחר כך כשבאה מלאכת הדפוס בעולם נדפס הספר הזה בנוסחא המשובשת...¹⁸⁶

182 ראו לציין, כי לפני ר' מנחם היו מונחים עוד שני פירושים למדרש רבה. האחד הוא פירושו של ר' אברהם בן אשר על בראשית רבה הנקרא אב"א, שנדפס יחד עם פירוש המיוחס לרש"י, וניציאה, שכ"ז, ונקראו בשם אור השכל. השני הוא פירושו של ר' שמואל יפה אשכנזי, יפה תואר על בראשית רבה, וניציאה, שנ"ז. בהקדמות לפירושיהם לא התייחסו המחברים לשאלת ההגהות. אמנם בפירושים עצמם יש לעתים הגהות, ויותר הן נמצאות בפירוש יפה תואר, אבל הן מעטות באופן יחסי, ולא תמיד נכנסו פנימה אל גוף המדרש, אלא נשארו רק בפירוש. לפיכך יצא ר' מנחם רק נגד הגהותיו של בעל מתנות כהונה.

183 הגרשיים נמצאים במקור, להורות כי המחבר השתמש כאן במליצה (שנלקחה משמות הטעמים), שמשמעותה מונח ורובץ (רביע היא מילה ארמית שפירושה רובץ). אפשר גם שכונתו לרמוז שספר זה הוא רביעי במעלתו, אחר מקרא משנה ותלמוד, כפי שהעירני ר' משה שפרבר.

184 הוא מאריך כאן הרבה ומסביר מדוע ראה לפרש את הספר הזה דווקא, ועד כמה קשה להבינו ולהגיהו, והרי כל הדורות שלפניו ואף הראשונים למדו בנוסח המשובש. כן הדגיש כמה פעמים כי היתה לו סייעתא דשמיא מיוחדת במינה, ועוד ועוד, ואין כאן המקום להאריך.

185 דבריו דומים לדברי ר"י ריישר על הגהות הרש"ל, ראה לעיל הערה 24.

186 כאן שוב הוא מאריך בחסד ה' עליו שאיפשר לו לפרש ולהגיה את הספר.

רואה אני כי כמה קנאין יפגעו בחיבורי זה וישיגו השגות גדולות על הגהותי ועל פירושי... אם יביא ראיה נכונה לדבריו... אז ינחו ברכות על ראשו, ויהא חלקי אתו... כי זהו טעם אחד מן הטעמים שלא מנעתי הפנים הישנים של הנוסחא הראשונה לכותבה בצד הימין, כי כמה טעמים בדבר. הראשון כדי להכיר יתרון האור מן החושך, כי אם אין חושך אין ניכר מעלת האור¹⁸⁷... כמו כן מתוך הנוסחא הישנה המשובשת בריבוי הטעיות... אז ניכר מעלת הנוסחא המוגה בס"ד. שנית כי יראתי מאוד לשלוח יד בדברים הקדושים של הנוסחא הישנה לבטלה ולעוקרה לגמרי, כי שמא הנוסחא הישנה היא נוסחא אמיתית, ואני טעיתי בחסרון שכלי שלא הבנתי הנוסחא הישנה על בוריה. לכן אני מזהיר באזהרה גדולה עצומה ונוראה, שלא יתחיל המעיין לעיין בנוסחא החדשה, עד שיעיין בתחלה היטב בנוסחא הישנה... אולי יוכל ליישב הנוסחא הישנה... וכן היה מתיירא מעונש הגאון רב יעקב שורזיני"א כ"ץ, בעל המגיה הראשון, שנתן דעתו להגיה וחזר מדעתו, כמוזכר בהתנצלותו בסוף דפוס הישן¹⁸⁸... הטעם השלישי שכתבתי הנוסחא הישנה, כי שמא יבאר אחד מבעלי תריסקין קצת מאמרים מהנוסחא הישנה על ידי איזה דרוש הגון אז אשמח בו ואענדרנו עטרה לראשו...

העתקתי חלק גדול מדבריו מכיוון שהוא מציג את נושא ההגהות בצורה נרחבת על כל ההיבטים שבו. הוא גם מדגיש את הצורך והחשיבות בהשארת הנוסחא הראשון. ואע"פ שהרבה להגיה בפירושו, הרי שלא מחק את הנוסחא הישן, אלא הדפיס את הנוסחא הישן בצד הנוסחא החדש. יתר על כן, בדרך זו נראה שהוא גם השפיע על חכמים אחרים, כפי שנראה לקמן.

(ג) מכילתא עם ביאור זה ינחמנו, אמשטרדם, תע"ב

המחבר ר' משה ב"ר שמעון מפרנקפורט, כתב בהקדמתו בין השאר:

בראותי שזה הספר הוא מלא טעות מאוד בלי מספר, ועל ידי כך נסתר דרך האמת, וזה בא על ידי שזה הספר נתחבר זה זמן רב ונעתק מהעתקה להעתקה, ועי"כ נפלו בו כמה טעות, וגם מחמת יושנו נטשטש הכתב עד שלא היו יכולין לקרות אותו בטוב, ואח"כ כשבקשו להדפיסו היה המעתיק מגיה"ה אותו לפי אומדן דעתו ושגג מאוד, כאשר יראה המעיין, ועל כן אמרתי כי טוב לתקן ההג"ה, ויהיה זה תועלת גדול למעינים כידוע, אך אמרתי כשם שהמעתיקים הראשונים שסברו לתקן וקלקלו, מפני שלא הבינו כוונת המכילתא, וא"כ מי יודע שאף גם אני אטעה בדבר, ומה שנראה בעיני שהוא טעות, אפשר החסרון הוא מצדי, שאיני מבין כוונת המכילתא, ואין חכמה לשבש הספרים, ע"כ יעצוני כליותי שטוב להניח ההעתקה הישנה כמות שהיא, ולכתוב ההג"ה תוך הפירוש בלשון הכי גרסינן, וכתבתי הגרסא

187 דבריו דומים לדברי ר' יששכר בעל מתנות כהונה שהובאו לעיל, ואולי הושפע ממנו.

188 בדפוס ויניציאה, שנת שנ"ח. דבריו הועתקו בסדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא (תנא דבי אליהו), מהדורת ר"מ איש שלום, בהקדמה. כמו כן הועתקה שם חלק מהקדמתו של ר' שמואל הידא.

הנכונה לפי דעתי, ואם ייטיב הדבר בעיני המעיין ושכונותי לגרסא האמיתית יברכני על זה, ואם לאו ושלפי סברתו לא כיוונתי יפה וצריך להיות גרסא אחרת, או שאפשר לו בדעתו הרחבה ליישב ולקיים הגרסא הישינה, הנני עפר כירה מוכן לבטל דעתי מפני דעתו, ויקבל שכר מן השמים על אשר טרח לקיים גרסת הספר. ועל כן ימצא בפירושי שעל הרוב אע"פ שהיה דעתי להגי"ה, מ"מ הראיתי לו פנים שאפשר לקיים הגרסא הישינה ע"י הדחק, והמעייין יבחר את אשר ייטב בעיניו. ולפי שגמרתי בדעתי שלא להגי"ה דבר מהפנים, ע"כ אע"פ שראיתי לפעמים שיש טעות דמוכח ושאי אפשר לקיימו כי אם על פי הגה"ה... מ"מ גמרתי בלבי שלא לתקן דבר או חצי דבר קטן או גדול, אפילו כקוצו של יוד מתוך הספר, אלא להניחו כמות שהוא.

דבריו דומים לדברי ר' שמואל הידא, ואפשר שהוא הושפע ממנו, אלא שלא כתב זאת במפורש, ועל כן קשה לדעת אם אכן היתה כאן השפעה. כדאי להוסיף חלק מדברי המסכימים להדפסת הפירוש. ר' שלמה איליון כתב:

הרבה להשיב על שגיאות המדפיסים הראשונים, ואזן וחקר ותקן הנוסחאות הכל באר היטב, כאשר עין הקורא תחזינה מישרים, והאמת יורה דרכו.

מסכים נוסף, ר' יהודה מילר מבינגא כתב:

ספרי דבי רב¹⁸⁹ הנ"ל ממש אינם נמצאים, והנמצאים אין מציאות בשלימות, כי עלו בו קמשונים וטעויות עצמו מספר, עד אשר ילאה הקורא בהן ובעצבון גדול לבוא על תכונת כוונתם... כעת שזכינו לאור חדש, הגהות וביאורים מהרב המחבר הנ"ל שהגיהה ותיקק אותן ודרש דרש משה בשבע דרישות וחקירות ע"פ ספרים וסופרים עד שעמד על אמיתות ההגה"ה...

(ד) מסכת סופרים ועוד, עם פירוש נחלת יעקב, פיורדא, תקנ"ג המחבר, ר' יעקב נוימבורג,¹⁹⁰ כתב בהקדמתו:

לא שלחתי ידי להגיה אפילו אות אחת בלשון הגמ', אפילו מה שהוא טעות דמוכח,¹⁹¹ וזיל קרי בי רב הוא, אפ"ה לא שניתי מלשון הגמרא. כי לא נעלם ממני שאין נכון להגיה שום ספר ע"פ הסברא כמ"ש בשו"ע יו"ד... וכן למדתי מבית אבא מרי זצ"ל בספרו עיטור בכורים, והוא פירוש על הרב רבינו יעקב בעל הטורים ז"ל.

189 היינו מכילתא, ושם זה למכילתא היה מקובל אצל הקדמונים, ראה: י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות השמיות, ב, חלק ראשון, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 184-186, שציין כמה מקורות לכך. מעניין שאף בתקופה מאוחרת עדיין יש חכמים שמשתמשים בכינוי זה.

190 יש לציין כאן לספר בנין יהושע על אבות דר' נתן ועוד, לר' יהושע פלק, דיהנתפורט, תקמ"ח. המחבר כתב בהקדמתו [נדפסה גם בש"ס מהד' וילנא, אבל יש בה קיצורים]: "והנוסחאות ישיני הנחתי במקומם כמו שהי' תוסחא או גרס' אחרת מה שצ"ל הצבתי ציוני' לסלת סלת נקיי', והמעייין יבחר ויקרב האמת הניתן לכתוב". הבאתי את דבריו רק בהערה, משום שכתב את דבריו בקיצור.

191 לעיל, סעיף ח, עמדנו על השיטות השונות בהגהות מוכרחות.

אף שהפירוש בעל הטורים הוא מלא טעות בדפוסים ישנים בטעות דמוכה לעין כל, בכל זאת לא שלח ידו בלשון בעל הטורים, והדפיס כדמותו וכצלמו שהיה כתוב לפניו, ובפירושו תיקן כפי הצורך. ומעתה גם אנכי אלך בעקבות אבותי ז"ל, ולא הגהתי שום דבר בגמרא, רק כתבתי בפירושי מה שנראה לדעתי הקלושה, והבאתי הוכחה להגה"ה שלי מש"ס או מפרש"י ושאר המפרשים.

(ה) ספרי עם פירוש זרע אברהם, דיהרנפורט, תקע"א
המחבר, ר' אברהם ליכטשטיין, כתב בהקדמתו:

המעלה הראשונה... כסו פניהם חרולי הטעיות ושנויי הנוסחאות וחילופי הגירסאות וכמה תיבות ושורות חסרים... כבר כתב הגאון בעל זה ינחמנו... וכ"כ בעל זקוקין דנורא... יראתי לגשת אל הקודש ולסמוך על דל שכלי דעת מכרעת. כי ידעתי מך ערכי עלי ואנכי תולעת. ולדבר גדול כזה לשנות ולהעמיד נוסחא בדברי התנאים. צריך אסיפת חכמים¹⁹² לאסוף מלא הרוצים... ע"כ אמרתי מזקנים אתבונן... כי הנה ראיתי בהקדמת ספר זקוקין דנורא שהגי"ה ספר תנא דבי אליהו העמיד נוסחא ישנה... אמנם הדרך הזה טוב וישר היה לבני דורו. אשר עול הגלות אז לא היה כבוד כ"כ בעולמו... וכשהיו קוראים פרק א' בנוסחא הישנה. היה זוכרו באשר יקרא את"כ פרק מנוסחא חדשה עם שיהיה לאחרונה... אבל בדורותינו... אם אמרתי אציגה נא כל נוסחא בפרק בפני עצמו... ויתבלבלו הרעיונים... ונראה בעיני כי מפני זה התחכם הגאון בעה"מ זה ינחמנו... ולכתוב הג"ה בתוך הפירוש... אמנם גם דרך זה עמל הוא בעיני המעיין כי טרם ימצא בפירוש הגירסא הנכונה. יהיה נאחז בסבך רעיוני לשוטט בכל פינה. ע"כ אמרתי שלא לעשות כמעשיהם. ובחרתי דרך הממוצע משניהם... ואצל הטעיות הצגתי התיקון בצדו.

(ו) מדרש פסיקתא רבתי דרב כהנא,¹⁹³ ברעסלווא, תקצ"א

מדרש זה נדפס מספר פעמים. במהדורה זו נדפס יחד עם המדרש גם "הגהות ופירוש"¹⁹⁴ מאת ר' זאב וולף איינהורן. נעתיק חלק מההקדמה שכתב ר' זאב:

וענין מלאכתי במדרש הק' [דוש] הזה בס"ד המה הששה (!) מעלות שנמנו בפתח השער... ד. [היינו: המעלה הרביעית] ההגהות, היא הסיבה העקרית שנתעוררתי בס"ד לקרבה אל מלאכת הקודש, במדרש הקדוש הזה, כי שלטו בו מעתיקים טועים, ודפוסים מקולקלים, והכניסו בו טעיות ושיבושים... ובס"ד יגעתי וחפשתי להעמיד

192 ראה לעיל הערה 24.

193 כך נקרא המדרש בדפוסים השונים, עד שנתגלה כי פסיקתא רבתי לחוד, ופסיקתא דרב כהנא לחוד, והם שני מדרשים שונים, ואין כאן מקום להאריך בזה, וראה הערה הבאה.

194 בדפוסים מאוחרים של המדרש (ורשא, תרנ"ג, והלאה) נוספו עוד כמה פירושים, ושם נקרא פירושו בשם: "הגהות ופי' מהרז"ו". אבל שם המדרש נשאר בעינו, למרות שר"ש בובר כבר הדפיס על פי כתבי יד את פסיקתא דרב כהנא, ליק, תרכ"ח.

הגרסאות על מכוונם, והנוסחאות על מעמדם, כפי מה שמצאתי במקורות המאמרים, בתלמוד בבלי, ירושלמי, במדרשים וילקוטים... וזה לא עשיתי בפנים המדרש, כי הנחתי הגירסא והנוסחא כאשר מצאתי בדפוסים ישנים, רק ציינתי בס"ד על מקום ההגהה בא' ב' ג' ולמטה בהגהות ופי' כתבתי הגירסא והנוסחא כפי מה שמצאתי בספרי קודש הנ"ל... והנה כל הגהה שמצאתי בס"ד בספרי קודש הנ"ל, כתבתי אצלה הכי גרסינן או בר"ת ה"ג, או כן הגירסא שם, אם הוא במקום אחד, ואם הוא בשני מקומות, שם ושם, [צ"ל צריך להיות, כצ"ל כן צריך להיות],¹⁹⁵ ובאיזה מקומות שהאיר ה' עיני להגיהה¹⁹⁶ מה שלא מצאתי בשום מקום, כתבתי בס"ד אולי צריך להיות או בר"ת אצ"ל, והכל למטה בהגהות ופי', ולא שלחתי ידי להגיהה בפנים המדרש [לבד הפסוקים וכנ"ל א'] אלא מה שדרך הפועלים של המדפיסים להגיהה מדעתם חסרון אות ויתרון, ואלו הטעיות היו רבים מאוד ג"כ.

בספר נדפסו שש הסכמות המשבחות את המחבר, את פירושו והגהותיו.¹⁹⁷

המשותף לכל החכמים הללו שהם סבורים כי מותר להגיה. בעל מתנות כהונה אף הרשה לעצמו להשמיט את הנוסח הישן. ברם האחרים לא הרהיבו בעצמם לעשות מעשה כזה נועז. הם אמנם הגיהו, אבל בתנאי שהנוסח הישן לא יושמט. לא נחלקו אלא כיצד יש לרשום את הנוסח הישן. ר' שמואל הידא רשמו בנפרד ובטור בפני עצמו, בצד הנוסח החדש. ר' משה מפרנקפורט רשמו רק בתוך פירושו, וכן נהג גם ר' יעקב נוימבורג. ר' אברהם ליכטשטיין סבור שיש לרשום את הנוסח המוגה בצד המקום הנראה כמוטעה. וכעין זה נהג גם ר' זאב וולף איינהורן.

מצאנו עוד חכמים הסבורים שמותר להגיה, בתנאי שיישמר הנוסח הישן באחת מהדרכים שהוזכרו לעיל. כדי לא להאריך אביא עוד דוגמה אחת, שהיא גם כעין סיכום לנושא זה.

(ז) פרקי דרבי אליעזר עם פירוש בית גדול, וילנא, תקצ"ח

המחבר, ר' אברהם אהרן ברודא, כתב בהקדמתו כי אחת מפעולותיו היתה:

הגהתיו מאוד, ונקיתיו מחלאי השיבושים וצרפתיו מסיגי הטעות, ותקנתיו בעזר בבלי וירושלמי והרבתי¹⁹⁸ אשר הראתי כי הגי' [רסא] אשר שם יותר נוחה.

وهוא מסיים את הקדמתו בחוזרו שוב על עניין ההגהות:

195 הסוגריים כאן ובהמשך דבריו נמצאים במקור.

196 כך נדפס, וכן עוד פעמיים בהמשך.

197 ההסכמות לפי סדר ההדפסה הן מאת: ר' זלמן מטיקטץ אב"ד ברעסלויא, ר' עקיבא איגר, ר' יעקב יהודא ליב פאלק מו"צ בברעסלויא, ר' אברהם אבלי מוילנא, ר' יחזקאל פיידל מ"מ מוילנא, ר' יששכר דוב מורה הוראה מוילנא.

198 היינו. מדרש רבה.

הביטו בהפדר"א הזה וראו כמה מאמרים אשר חסרים ביאור, מחמת קלקול המעתיקים אשר נלקה בחסר ויתר, כאשר עיניך לנוכח יביטו, בהביאור אשר אני נותן לפניכם היום, לזאת מלאכתי הכרחית, ופעולתי לא לחנם. ואם כי לבי יודעת כי הסכן הסכנו האנשים לשאול על כל דבר חדש בתיקון איזה מעוות לומר אלו היה צורך בדבר, הלא הדורות הראשונים היו טובים מאלה (מי יתן והי' לבבם זה לנו¹⁹⁹) מדוע הם העלימו עינם, אכן האמת, רגלינו עמדה במישור לפני הר סיני כל העם ראו את הקולות, קטן וגדול שם, יחד עשיר ואביון, וכל אחד יתגדר בחלקו אשר חלק לו הצור, אם כי הראשונים העלימו עינם מד' היתה זאת, עד בא יבא האיש אשר הוא מנת כוסו, אף כי קטנם עבה ממתניו, הלא הוא חלקו, ובגורלו לא יתערב זר. הגהתי אשר פעלתי פה לא הגהתי מדעתי, וכמו שמבואר בב"ח²⁰⁰ וכן כתב הרמב"ן ביש נוחלין (הובא בס' אור תורה פ' צו) וזה לשונו, הגהת ספרים עבירה גמורה וראוי לנדות עליו ע"כ. לכן לא הגהתי עד שמצאתי בעצמי נעזר מבבלי וירושלמי, ורווח עמד לי ממקום אחר, ואם איזה פעמים הגהתי מדעתי, תמכתי יסודותי במה שמבואר (בתשובות יד אליהו סי' כ"ז) שלהעמיד הנוסחא הישנה, ולכתוב בצדו נוסח וגיי' חדשה, אינו בכלל זה, וזה לשון תשובות (חות יאיר שאלה י"ח) הן אמת שקשה מאוד להגיה הספרים, מכל מקום היכי שמוכח ודאי שרי, והרשות נתונה והיד כותבת ומגיה כראוי, ובפרט בספרי' הנדפסי' שלנו שההרגל הטעות נעשה להם כטבע עכ"ל. ובטחוני בישע אלקים כי דברינו בחיבורי זה לא רחוקים הם ממרכז האמת, וא-ל אמת ידריכני במעגלי יושר ואמת.

העתקנו רוב דברי ההקדמה, כיוון שיש בהם מעין סיכום שיטת החכמים הסבורים שניתן להגיה את ספרי רבותינו.

199 הסוגריים כאן ובהמשך דבריו נמצאים במקור.

200 הבאנו דבריו לעיל הערה 17.